

แนวคิดเรื่องจิตในพุทธศาสนาเถรวาท

ความเป็นมาของจิตในพุทธศาสนาเถรวาท

จากความหมายของรากศัพท์ (จรฺ : ประพฤติ, เทียวไป) ของจิต ในที่นี้ผู้วิจัย หมายถึง ความประพฤติของบุคคลที่โน้มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางใดทางหนึ่ง กล่าวคือ วิถีการดำเนินชีวิตของบุคคลที่แสดงพฤติกรรมออกมาซึ่งเป็นไปในลักษณะที่ดีหรือไม่ดี ตามเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง

พุทธศาสนาเถรวาทถือว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นย่อมมีเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเกิดขึ้นมาลอยๆ คนเราที่ดำเนินชีวิตอยู่และมีพฤติกรรมที่แตกต่างกันนี้ เกิดขึ้นเนื่องมาจากเหตุปัจจัยที่ได้กระทำไว้ในอดีต กล่าวคือ ในอดีตชาติเคยได้ทำบุญกุศลไว้เมื่อตายจากภพนั้นไป ด้วยอำนาจแห่งบุญกุศลที่สั่งสมมาจึงทำให้ได้มาเกิดในอภัพใหม่ “ จึงได้รับเอาพื้นนิสัยแห่งจิตใจ และศักยภาพต่างๆ ให้เกิดขึ้นพร้อมด้วย ”¹ ความประพฤติหรือพฤติกรรมของแต่ละบุคคลในปัจจุบันจึงมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันกับวิบากที่ได้สั่งสมมาแต่ในอดีตชาติ วิบากนี้เก็บบันทึกไว้ในจิตได้สำนึกเรียกว่า “ ภวังคจิต ”* ซึ่งมีอิทธิพลและเป็นสาเหตุสำคัญต่อวิถีการดำเนินชีวิตของบุคคลในปัจจุบัน ภวังคจิตอันเป็นที่สั่งสมกรรมจึงเป็นพื้นฐานของจิตโดยตรง

เมื่อพิจารณาตามความหมายของจิตในแง่ของความประพฤติของบุคคลที่โน้มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางใดทางหนึ่ง ทำให้เห็นว่า ผลแห่งกรรมในอดีตก่อให้เกิดจิตในปัจจุบัน และจิตในปัจจุบันก็จะเป็นปัจจัยสำคัญหรือเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องนำมาพิจารณาเมื่อจะเลือกทางปฏิบัติธรรม

¹ T.W. Rhys Davids, Early Buddhism (New Delhi Swarm Narian Industrial Area, 1976), p 78

* ภวังคจิตเป็นที่เก็บบันทึกผลแห่งกรรมหรือที่เรียกว่าวิบาก ซึ่งเป็นจิตที่ทำงานอยู่ตลอดเวลาแต่เราจะไม่รู้ว่าภวังคจิตนั้นคิดอะไรหรือบันทึกอะไรไว้ อันที่จริงภวังคจิตนี้เป็นตัวบันทึกสิ่งต่าง ๆ ที่เราได้กระทำพูดหรือคิดออกมา ใน ธอ 1 / 21 - 22. กล่าวว่ ภวังคจิตเป็นจิตที่บริสุทธิ์ผ่องใสอุปมาเหมือนน้ำที่ใสสะอาด แต่มีความเศร้าหมองเนื่องจากถูกอุปกิเลสเข้าครอบงำ

ดังนั้น วิชาแห่งกรรมที่ได้สั่งสมมาในอดีตชาติ จัดเป็นสาเหตุสำคัญและเป็นตัวกำหนดนิสัย บุคลิกภาพ * และวิถีการดำเนินชีวิตของบุคคลในปัจจุบัน

เรื่องจริตนี้ในพระสูตรต่าง ๆ กล่าวไว้ไม่ชัดเจนนัก แต่มีหลักฐานว่าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูอุปนิสัยของสัตว์โลกทรงเห็นด้วยพระญาณว่า บุคคลมีความประพฤติหรือพฤติกรรมที่แสดงออกมาเป็นไปในลักษณะต่างๆกัน ดังในพระวินัยปิฎกมหาวรรคได้กล่าวไว้ว่า

พระพุทธเจ้าทรงตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุอยู่ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีฐลีในดวงตาน้อยก็มี มีฐลีในดวงตามากก็มี ผู้มีอินทรีย์แก่กล้าก็มี มีอินทรีย์อ่อนก็มี ผู้มีอาการดีก็มี มีอาการเลวก็มี อาจสอนให้รู้ได้ง่ายก็มี สอนแล้วรู้ได้ยากก็มีและบางคนเห็นภัยแห่งโทษในปรโลกก็มี เปรียบเหมือนดอกบัวอุบล ดอกบัวปทุม ดอกบัวบุณฑริกเกิดในน้ำ ดอกบัวบางเหล่า (บัวอุบล บัวปทุม บัวบุณฑริก) เกิดขึ้นในน้ำ เจริญในน้ำ อันน้ำพยุงไว้ ยังจมอยู่ในน้ำ บางเหล่าเกิดขึ้นในน้ำ เจริญในน้ำ อันน้ำพยุงไว้ โผล่ขึ้นพ้นน้ำ อันน้ำไม่ถูกแล้ว มีอยู่อันใด เราตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ ...²

ข้อนี้อาจถือเป็นต้นเค้าของการพิจารณาอุปนิสัยหรือสติปัญญาของบุคคลผู้ที่จะมาพึงธรรมและปฏิบัติธรรม ซึ่งอาจจะถือว่าเป็นความเรื่องจริตได้

* บุคลิกภาพเป็นลักษณะเฉพาะตัวของแต่ละบุคคล ซึ่งทำให้บุคคลมีลักษณะแตกต่างกันจากบุคคลอื่นไม่ว่าจะเป็นเรื่องความคิด ความรู้สึกและพฤติกรรมที่แสดงออกมา (ดูการอธิบายบุคลิกภาพของดร. วีระ ไชยศรีสุข สุขภาพจิต พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ แสงศิลป์การพิมพ์, 2539 หน้า 27)

²วินัย มหา. 4/9/11, ม ม 13/511/463 - 464

อุทสา โช ภควา พุทธจกขุณา โลกั โวโลเกนุโต สตุเต อปุปรชกฺเข มหารชกฺเข ติกฺขินุทฺริเย มุทินุทฺริเย สุวากาเร ทูวากาเร สุวิญญาปเย ทูวิญญาปเย อปุเปกฺจเจ ปฺรโลกวทฺทภยทฺสฺสวาวินิ วิทรนฺเตฯ เสยฺยถาปี นาม อปุปลินิยํ วา ปทุมินิยํ วา ปุณฺฑริกินิยํ วา อปุเปกฺจจานิ อปุปลานิ วา ปทุมานิ วา ปุณฺฑริกานิ วา อุทเก ชาตานิ อุทเก สํวทฺธานิ อุทกานุคฺคตานิ อนุโตนิมฺมุคฺคโปสีนิจิ อปุเปกฺจจานิ อปุปลานิจิ วา ปทุมานิจิ วา ปุณฺฑริกานิจิ วา อุทเก ชาตานิ อุทเก สํวทฺธานิจิ สโมทกั จิตานิจิ อปุเปกฺจจานิจิ อปุปลานิจิ วา ปทุมานิจิ วา ปุณฺฑริกานิจิ วา อุทเก ชาตานิ อุทเก สํวทฺธานิจิ อุทกา อจฺจุคฺคมฺม ติจฺจนฺตนิ อนุปลิตฺตานิ อุทเกเน เหวมเว ภควา พุทธจกขุณา โลกั ...ฯ

ในคัมภีร์อรรถกถาสมันตปาสาทิกา อธิบายว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้ “ อินทรีย์ปโร ปริยัติญาณและอสาวนุสยญาณ ”³ ในการตรวจดูอุปนิสัยของสัตว์โลกและอธิบายความหมาย ในพระวินัยปิฎกมหาวรรคว่า

อูถิมิราคะเป็นต้นน้อยในปัญญาจักขุของสัตว์เหล่าใด สัตว์เหล่านั้นชื่อว่ามิอูถิมิราคะใน จักขุน้อย อูถิมิราคะเป็นต้นมีมากในปัญญาจักขุของสัตว์เหล่าใด สัตว์เหล่านั้นชื่อว่ามิอูถิมิราคะในจักขุมาก อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นของสัตว์เหล่าใดแก่กล้า สัตว์ เหล่านั้นชื่อว่ามิอินทรีย์แก่กล้า อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นของสัตว์เหล่าใดอ่อน สัตว์ เหล่านั้นชื่อว่ามิอินทรีย์อ่อน อากาโรทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นของสัตว์เหล่าใดดี สัตว์ เหล่านั้นชื่อว่ามิอากาโรดี อากาโรมีศรัทธาเป็นต้นของสัตว์เหล่าใดไม่ดี สัตว์ เหล่านั้นชื่อว่ามิอากาโรชั่ว สัตว์เหล่าใดกำหนดเหตุอันบุคคลกล่าวได้ คือ เป็นผู้ สามารถเพื่อจะได้รู้ง่าย สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าผู้จะสอนให้รู้ได้ง่าย สัตว์เหล่าใดไม่เป็น อย่างนั้น สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าสอนให้รู้ได้โดยยาก สัตว์เหล่าใดเห็นปรโลกและโทษโดย ความเป็นภัย สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าผู้มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย⁴

ในพุทธทศนิกายปฏิสัมภิทามรรค⁵ ได้อธิบายว่า บุคคลผู้มีศรัทธา มีความเพียร มีสติ มีจิตตั้งมั่นและมีปัญญาซึ่งว่ามีอูถิมิราคะเป็นต้นน้อยในปัญญาจักขุ มีอินทรีย์แก่กล้า มี อากาโรดี อาจสอนให้รู้ได้ง่ายและเป็นผู้เห็นปรโลกและโทษของภัย บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา ผู้เกียจ คร้าน มีสติหลงลืม มีจิตไม่มั่นคงและมีปัญญาทรมานซึ่งว่ามีอูถิมิราคะเป็นต้นมากในปัญญา จักขุ มีอินทรีย์อ่อน มีอากาโรเลว อาจสอนให้รู้ได้ยากและเป็นผู้ไม่เห็นปรโลกและโทษของภัย

จากข้อความที่ยกมากล่าวนี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างของบุคคล ใน ทางพุทธศาสนาเรียกว่า “ จริต ” เรื่องจริตนี้พระพุทธเจ้ามิได้ทรงวางหลักเกณฑ์ไว้โดยตรง จากการตรวจสอบหลักฐานที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกพบว่ามีมูลเหตุแห่งแนวคิดนี้อยู่แต่ไม่ได้จัดไว้ เป็นระบบ ต่อมาพระสารีบุตรได้จัดจริตขึ้นอย่างเป็นระบบ โดยได้จำแนกบุคคลออกมาตาม ลักษณะที่แตกต่างกันไว้เหมือนกันกับที่พระพุทธเจ้าทรงตรวจดูอุปนิสัยของสัตว์โลกว่า บุคคลแต่ ละคนนั้นมีพฤติกรรมที่ไม่เหมือนกันตามหลักฐานที่กล่าวมา

³ วินย อ 3 / 16.

⁴ เรื่องเดียวกัน

⁵ พุ ปฎิ 31 / 468 / 351 - 352

มูลเหตุแห่งแนวคิดเรื่องจริต

การเลือกหลักธรรมและวิธีการสอนธรรมของพระพุทธเจ้าที่เป็นมูลเหตุแห่งเรื่องจริต พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีการพิจารณาเลือกหลักธรรมและวิธีการสอนแก่บุคคลต่างๆที่แตกต่างกัน พอที่จะกล่าวได้ดังนี้ คือ

1. พิจารณาจากสถานภาพของบุคคลหรือกลุ่มบุคคล กล่าวคือ ทรงพิจารณาดูว่า บุคคลนั้นหรือกลุ่มบุคคลนั้นอยู่ในสถานภาพหรือสถานการณ์เช่นใด พระองค์จะทรงใช้วิธีการสอนและเลือกหลักธรรมที่เหมาะสมกับบุคคลหรือกลุ่มบุคคลนั้นๆ สามารถสังเกตได้จากลักษณะการแสดงธรรมเทศนาของพระองค์แต่ละครั้ง เช่น

การแสดงธรรมโปรดยสกุณบุตร

ยสกุณบุตรเป็นผู้มีความสมบูรณ์ด้วยโลกียสุข คิณหนึ่งเขาได้มองเห็นเหล่านางข้าทาสบริวารที่คอยรับใช้นอนหลับด้วยอากัปกิริยาอาการต่างๆ จึงเกิดความสลดใจและรู้สึกเบื่อหน่ายสภาพเหตุการณ์และโลกียสุขนั้น จึงเดินออกจากปราสาทมุ่งตรงไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ได้เปล่งอุทานว่า “ ท่านผู้เจริญ ที่นี้วุ่นวายหนอ ที่นี้ขัดข้องหนอ ” พระพุทธเจ้าทรงทราบอุปนิสัยของเขามาก่อนแล้วว่าจะได้บรรลุธรรม พอได้สดับเขากล่าวเช่นนั้นจึงตรัสตอบว่า “ ยสะ ที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง มาเถิดยสะ เธอจงนั่งลง เราจะแสดงธรรมแก่เธอ”⁶ ยสะได้ยินถ้อยคำว่่าที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าได้ฟังธรรม คือ อนุปพพิกขาและอริยสัจ 4 ต่อมาจึงได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน

จากหลักฐานนี้แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงรู้ว่า ยสะกำลังวิตกกังวลต่อเหตุการณ์ที่เห็น เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาจึงมองแก่นแท้ของความจริงแล้วรู้สึกเบื่อหน่าย จึงตรัสว่า ที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้องแล้วทรงเลือกหลักธรรมที่เหมาะสมกับจริตโปรดจนทำให้ยสะได้บรรลุธรรม

⁶วินย มหา 4 / 26 / 30

อถไซ ยโส กุสปุตุโต ภควโต อวิหเว อุทานํ อุทานสิ อุปุทฺตํ วต โภ อุปุสฺสวฺจํ วต โภติ ฯ อิทํ โส ยส อนุปทฺตํ อิทํ อนุปสฺสวฺจํ เอนิ นิสิต ฐมฺมํ เต เทเสสฺสามิติ ฯ

การแสดงธรรมแก่ภราทวาทพราหมณ์

ภราทวาทพราหมณ์โอรธนางันัญชานีพราหมณ์ผู้กล่าวคำแสดงความนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า พราหมณ์ผู้ยังมีความโกรธอยู่ได้เข้าเฝ้าและทูลถามพระพุทธเจ้าว่า

บุคคลฆ่าอะไรจึงนอนเป็นสุข ฆ่าอะไรจึงไม่เศร้าโศก ข้าแต่พระโคตม พระองค์ชอบใจในการฆ่าอะไรถือว่าเป็นธรรมอันเลิศ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า บุคคลฆ่าความโกรธได้ย่อมนอนเป็นสุข ฆ่าความโกรธเสียได้ย่อมไม่เศร้าโศก พราหมณ์พระอรียเจ้าทั้งหลาย สรรเสริญการฆ่าความโกรธ ซึ่งมีรากเป็นพิษ มียอดหวาน เพราะว่า บุคคลฆ่าความโกรธได้แล้วย่อมไม่เศร้าโศก ⁷

จากหลักฐานนี้แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงทราบพฤติกรรมของพราหมณ์ผู้กำลังโกรธอยู่ ทรงทำพราหมณ์ให้มีสติที่สมบูรณ์ก่อนเพื่อจะได้คิดและกำจัดความโกรธที่มีอยู่ในตัวเอง พร้อมทั้งออกุศลอื่นๆ คือ โลภะและโมหะที่จะต้องกำจัดให้หมดไปจากจิตใจ แต่พระพุทธเจ้าตรัสเฉพาะการกำจัดโทสะเฉพาะเท่านั้น จัดเป็นการเลือกหลักธรรมและวิธีการสอนที่เหมาะสมกับจริตของพราหมณ์ จนในที่สุดพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสทูลขอบรรพชาและได้บรรลุดรรมในกาลต่อมา

2. พิจารณาพื้นฐานความรู้ของบุคคลหรือของกลุ่มบุคคลว่า เป็นผู้มีความรู้แค่ไหนเพียงไรที่แต่ละบุคคลได้เรียนรู้มาก่อนเป็นเกณฑ์ตัดสิน เช่น

การแสดงธรรมไปรดปัญจวัคคีย์

ปัญจวัคคีย์มีความคิดว่า การบำเพ็ญทุกรกิริยาด้วยวิธีการทรมานตนให้ได้รับความลำบากอย่างหนักเท่านั้น เป็นวิธีการเดียวที่จะได้บรรลุดรรมและได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ต่อมาพวกเขาเห็นการเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยาของพระองค์จึงไม่เชื่อในการตรัสรู้ของพระองค์ และ

⁷ สํ ส 15 / 628 - 630 / 236

กิสฺ ฌตฺวา สุขํ เสติ

กิสฺสสุสฺส เอกธมฺมสุสฺส

โกธํ ฌตฺวา สุขํ เสติ

โกธสุสฺส วิสฺมุสฺสสุสฺส

วธํ อริยา ปสฺสฺสนฺติ

กิสฺ ฌตฺวา น โสจติ

วธํ โรเจสิ โคตมาติ ฯ

โกธํ ฌตฺวา น โสจติ

มธุรคฺคสุสฺส พุราณมณ

ตณฺเฑ ฌตฺวา น โสจตีติ ฯ

ได้แสดงกิริยากระด้างกระเดื่องต่อพระพุทธเจ้าและกล่าวหาพระองค์ว่าเป็นผู้มักมาก เป็นผู้คลายความเพียร พระพุทธองค์ตรัสว่า ตถาคตไม่ใช่เป็นคนมักมาก ไม่ใช่เป็นคนคลายความเพียร ตถาคตเป็นอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงตั้งใจฟัง เราจะแสดงธรรมแก่พวกเธอ เมื่อพวกเธอปฏิบัติตามธรรมที่เราสอนแล้วไม่ช้าก็จะได้บรรลุคุณวิเศษอันยอดเยี่ยม ในที่สุดปัญญาจักก็งอกงามที่ยอมที่จะฟังธรรม

พระพุทธเจ้าแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด 2 อย่างนี้ อันบรรพชิตไม่ควรเสพ คือ การประกอบตนให้พัวพันด้วยกามในกามทั้งหลาย เป็นกรรมอันเลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ (และ) การประกอบตนให้เหน็ดเหนื่อย เป็นความลำบาก ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ภิกษุทั้งหลาย ทางสายกลางไม่โน้มเอียงเข้าไปใกล้ในที่สุด 2 อย่างนั้น ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน^๑

ต่อจากนั้นพระองค์ทรงแสดงอริยสัจ 4 และมรรคมีองค์ 8 ตามลำดับ ในที่สุดปัญญาจักก็งอกงามได้เห็นธรรมและได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในกาลต่อมา

จากหลักฐานนี้แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาความประพฤติของปัญญาจักก็งอก ผู้มีความปรารถนาที่จะบรรลุธรรม และมีความเชื่อว่าการบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างหนักเท่านั้น เป็นวิธีการที่สามารถบรรลุธรรมได้ พระองค์ทรงชี้แจงว่าความเชื่อเช่นนั้นเป็นเรื่องสุดโต่ง ภิกษุไม่ควรประพฤติตามแนวทางนั้น พระองค์ทรงเลือกหลักธรรมและวิธีการสอนที่เหมาะสมกับพื้นฐานความรู้ของปัญญาจักก็งอกจนได้บรรลุธรรม

^๑ วินย มหา 4 / 13 / 17 - 18

เทวเม ภิกษเว อนุตา ปุพพิเตน น เสวิตพุพา ฯ โย จายั กามสุ กามสุชฺชลิگانุโยโค หีโน คฺมุโม โปตุชฺชนิโก อนุริโย อนุตฺตสฺสนฺหิตโต โย จายั อตฺตทิกสมถานุโยโค ทุกฺโข อนุริโย อนุตฺตสฺสนฺหิตโต เอเต เต ภิกษเว อุโบ อนุเต อนุปคฺมุม มชฺฌนิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุภรณี ฉานภรณี อุปสมาย อภิญฺญา ย สมุโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ ฯ

การแสดงธรรมโปรดโศภนทัณฑพราหมณ์

ในโศภนทัณฑสูตร^๑ โศภนทัณฑพราหมณ์เป็นผู้รอบรู้ในเรื่องไตรเพท ได้ทราบกิตติคุณความดีงามของพระพุทธเจ้าจึงมาเข้าเฝ้า แต่ไม่กล้าที่จะเข้าเฝ้าใกล้ๆ เพราะเกรงว่าหากพระพุทธเจ้าตรัสถามปัญหาแล้วตนตอบไม่ได้ จะทำให้เสียหน้าและถูกศิษย์ของตนจะจับผิดเอาได้ พระพุทธเจ้าทราบวาระจิตของพราหมณ์ จึงถามปัญหาในเรื่องที่พราหมณ์นั้นมีความชำนาญคือเรื่องไตรเพท ทำให้พราหมณ์เกิดความสบายใจที่พระพุทธเจ้าตรัสถามปัญหานี้ และได้สนทนาธรรมว่าด้วยเรื่องคุณสมบัติของพราหมณ์และคุณสมบัติของผู้ประพฤติพรหมจรรย์ จึงเลื่อมใสพระพุทธเจ้าแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

จากหลักฐานนี้แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงทราบวาระจิตของพราหมณ์เป็นอย่างดี ทรงเลือกหลักธรรมและวิธีการสอนที่เหมาะสมเพื่อความสบายใจ ด้วยการสนทนาแลกเปลี่ยนในทัศนะเรื่องคุณสมบัติของพราหมณ์กับคุณสมบัติของผู้ประพฤติพรหมจรรย์ในพุทธศาสนา โดยชี้ให้เห็นถึงแก่นสารที่แท้จริงว่า คุณสมบัติประการหลังดีกว่า ในที่สุดพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสอันเป็นปัจจัยแห่งการได้บรรลุดูธรรมต่อไป

3. ทรงพิจารณาถึงอุปนิสัยหรือความเคยชินของบุคคลหรือกลุ่มบุคคล กล่าวคือ ความประพฤติที่ยึดถือปฏิบัติสืบๆ กันมาเป็นเวลานานจนเป็นอุปนิสัยที่แท้จริงไป จนกลายมาเป็นพื้นนิสัย ทำให้ต้องยึดถือและปฏิบัติตามกิจนั้นๆ เช่น

การแสดงธรรมโปรดชฎิล 3 พี่น้อง

ชฎิล 3 พี่น้อง คือ อรุเวลกัสสปะ นทีกัสสปะและคยากัสสปะพร้อมทั้งบริวาร ได้บำเพ็ญพรตด้วยลัทธินูชาไฟ ภายหลังจากได้ฟังธรรมแล้วเกิดความเลื่อมใสได้บรรพชาเป็นภิกษุในพุทธศาสนา แต่ความคิดเรื่องการนูชาไฟซึ่งเป็นความประพฤติดั้งเดิมที่เคยประพฤติปฏิบัติมานานยังฝังแน่นอยู่ในจิตใจ พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ที่จะให้พวกเขาเข้าใจถึงไฟที่ร้อนกว่าไฟที่พวกเขาเคยบูชา จึงได้แสดงอาทิตตปริยายสูตร ใจความว่า

^๑ ที ส 9 / 178 - 198 / 142 - 161

ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นของร้อน ... ร้อนเพราะอะไร ร้อนเพราะไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ ไฟคือความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความรำพัน เพราะทุกข์กายทุกข์ใจ เพราะความคับแค้น¹⁰

จากหลักฐานนี้แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงทราบอุปนิสัยของชฎิล 3 พี่น้องพร้อมบริวารว่ามีความสนใจในเรื่องใด จึงแสดงธรรมที่สอดคล้องกับอุปนิสัยดั้งเดิม คือ การบูชาไฟ ตรัสว่า ทุกสิ่งเป็นของร้อน เป็นการเลือกหลักธรรมและวิธีการสอนธรรมที่ถูกจริตของภิกษุเหล่านั้น เกิดผลคือได้บรรลุดูธรรม

4. พิจารณาถึงตำแหน่งหรือหน้าที่การงานที่บุคคลกระทำอยู่ เช่น

การแสดงธรรมโปรดกสิการทวาทพราหมณ์

พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดกสิการทวาทพราหมณ์ผู้เทียมไถอยู่กับคนงานในนา พราหมณ์ทูลว่า ข้าพระองค์ไถนาและหว่านข้าว ครั้นไถนาและหว่านข้าวเสร็จแล้วจึงบริโภคอาหาร พระองค์จึงไถนาและหว่านข้าวครั้นเสร็จแล้วของบริโภคเกิด พระพุทธเจ้าตรัสว่าพระองค์เป็นชาวนา พราหมณ์ไม่เห็นเครื่องมือสำหรับใช้ทำนาจึงทูลถามว่า ข้าพระองค์ไม่เห็นแอก ไถ ฝาด ปฏึก หรือโคทั้งหลายของพระโคดมเลย พระพุทธเจ้าตรัสว่า

เรามีศรัทธาเป็นพืช มีความเพียรเป็นฝน มีปัญญาเป็นแอกและไถ มีhiriเป็นงอน ไถ มีใจเป็นเชือก มีสติเป็นฝาดและปฏึก ... เราทำนาอย่างนี้ นาที่เราทำมีผลคืออมตะ บุคคลทำนาอย่างนี้แล้วยอมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้¹¹

พราหมณ์หลังจากได้ฟังคำอธิบายถึงความหมายที่แท้จริงของคำสอนจึงเกิดความเลื่อมใสขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต

จากหลักฐานที่กล่าวมานี้ได้ข้อสรุปว่า บุคคลแต่ละคนย่อมมีความประพฤติต่างกัน หากความประพฤติที่เหมือนกันได้ยาก ดังในอรรถกถาสุมังคลวิลาสินีได้กล่าวไว้ว่า “บุคคล 2 คน มีอริยาศัยอย่างเดียวกันหาได้ยากในโลก คนหนึ่งต้องการเดิน อีกคนต้องการยืน คน

¹⁰ วินย มหา 4 / 55 / 62 - 63

สัพพ ภิกขเว อาทิตุตฺถิ เกณ อาทิตุตฺถิ อาทิตุตฺถิ ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา อาทิตุตฺถิ ชาตียา ชรามรณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺเซหิ โทมนสุเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตุตฺถุนฺติ วทามิ ฯ

¹¹ สํ ส 15 / 674 / 254

หนึ่งต้องการดื่ม อีกคนหนึ่งต้องการบริโภค”¹² แต่เมื่อพิจารณาในเชิงหมู่คณะก็จัดได้ว่ามีความประพฤติที่เหมือนกันนั่นคือ กลุ่มบุคคลที่มีความคิดที่สอดคล้องกัน มีอภิยาศัยหรืออุปนิสัยที่ประพฤติปฏิบัติไปในแนวเดียวกันได้หรือมีความชอบใจในสิ่งๆเดียวกัน จึงแสดงพฤติกรรมออกมาในลักษณะเป็นกลุ่ม เป็นหมู่ เป็นคณะ เช่น กลุ่มปัญญาวัคคีย์ กลุ่มสหายนยสะ กลุ่มขุททิลเป็นต้น การคบหาสมาคมของบุคคลในลักษณะเช่นนี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่ามีธาตุเสมอกันดังที่ตรัสไว้ในจังกมสูตร¹³ ว่า ภิกษุที่เดินจงกรมอยู่กับพระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลานะ พระปุนณมนตานีบุตร พระอุบาลี พระอานนท์และพระเทวทัต ภิกษุเหล่านั้นล้วนเป็นผู้มีปัญญามาก มีฤทธิ์มาก เป็นฤตวาท มีจักขุทิพย์ เป็นพระธรรมกถึก เป็นผู้ทรงวินัย เป็นพหูสูตและมีธรรมลามก ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่าท่านเหล่านั้นมีธาตุคืออุปนิสัยเสมอกันนั่นเอง

การเลือกหลักธรรมและวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าดังกล่าวมาข้างต้นทำให้ทราบว่าการแสดงพฤติกรรมของบุคคลที่แสดงออกมาเป็นไปในลักษณะ 2 ประการ คือ

1. พฤติกรรมที่เป็นลักษณะเฉพาะตัวปัจเจกบุคคล
2. พฤติกรรมที่เป็นลักษณะกลุ่มหรือหมู่คณะ

ในพฤติกรรมทั้ง 2 ประการนี้ มีลักษณะที่แตกต่างกันดังนี้ คือ

1. พฤติกรรมที่เป็นลักษณะเฉพาะตัวปัจเจกบุคคล หมายถึง พฤติกรรมที่แสดงออกมาในลักษณะมีนิสัย บุคลิกภาพหรือวิถีการดำเนินชีวิตที่เป็นแบบเฉพาะของแต่ละบุคคล เป็นผลเนื่องมาจากการได้สั่งสมบุญบารมีมาแต่ในอดีตชาติและในปัจจุบัน ดังพุทธพจน์ว่า “บุคคลทำกรรมใดด้วยกาย วาจา ใจ กรรมนั้นแหละเป็นของเขาและเขาย่อมพาเอากรรมนั้นไป กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไปเหมือนเงาติดตามตัว ...”¹⁴ และว่า “เรามีกรรมเป็นของตน

¹² ที อ 1 / 44

¹³ ส นี 16 / 366 - 367 / 186 - 188

¹⁴ ส ส 15 / 392 / 135

ยบุญ กโรติ กาเยน	วาจาย อุต เจตสา
ตี นิ ตสุส สกั โหติ	ตบุญ อาทาย คจฺจติ
ตบุญสุส อนุคฺ โหติ	ฉายาว อนุปายินี ฯ

เป็นทายาทของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย จักทำกรรมใดไว้ ดีก็ตามชั่วก็ตาม เราจะเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น”¹⁵

พฤติกรรมเช่นนี้เกิดขึ้นเนื่องมาจากแรงกระตุ้นภายในคือมโนกรรมและกิเลสที่เป็นทั้งฝ่ายกุศลและอกุศลซึ่งนอนเนื่องอยู่ในกมลสันดานของแต่ละบุคคลที่ได้สั่งสมมาแล้วแสดงผลให้เห็นปรากฏชัดเจนเป็นรูปธรรมเชิงพฤติกรรม เมื่อมีเหตุปัจจัยต่างๆเข้ามาสนับสนุนและมีอิทธิตต่อการกระทำนั้นๆ

2. พฤติกรรมที่เป็นลักษณะกลุ่มหรือหมู่คณะ หมายถึง พฤติกรรมของปัจเจกบุคคลที่แสดงออกมาในลักษณะที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อบุคคลอื่น เช่น วิธีการดำเนินชีวิตที่คล้ายคลึงกัน มีทัศนคติที่ตรงกัน มีรสนิยมในวัตถุสิ่งของชนิดเดียวกัน ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมคบหาสมาคมกันโดยธาตุ คือ สัตว์จำพวกที่มีอริยาศยเลวย่อมคบหาสมาคมกับสัตว์ที่มีอริยาศยเลว สัตว์ที่มีอริยาศยดีก็คบหาสมาคมกับสัตว์ที่มีอริยาศยดี แม้ในอดีตกาล ... ในอนาคต ... ในปัจจุบัน สัตว์ทั้งหลายย่อมคบหาสมาคมกัน โดยธาตุ ...¹⁶

ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมคบค้าสมาคมกันโดยธาตุ คือ สัตว์ผู้มีอริยาศยดีย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีอริยาศยดี แม้ในอดีตกาล ... แม้ในอนาคต ... แม้ในปัจจุบัน ... ภิกษุทั้งหลาย นมสดกับนมสดย่อมเข้ากันได้ ร่วมกันได้ น้ำมันกับน้ำมันย่อมเข้ากันได้ ร่วมกันได้ เนยใสกับเนยใสย่อมเข้ากันได้ ร่วมกันได้ น้ำผึ้งกับน้ำผึ้งย่อมเข้ากันได้ ร่วมกันได้ น้ำอ้อยกับน้ำอ้อยย่อมเข้ากันได้ ร่วมกันได้ ...¹⁷

¹⁵ อจ ปญจก 22 / 57 / 82

กมุตสุโกมุที กมุททายาทอ กมุทโยนิ กมุทพณฺฑ กมุทปฏิสรวโณ ยํ กมุํ กสิสุสामी กกุยณํ วา ปาปกํ วา ตสุส ทายาทอ ภวิสฺสामी ฯ

¹⁶ สํ นี 16 / 368 / 188

ภควา ธาตุโสว ภิกฺขเว สตุตา สํสนฺทนฺติ สมนฺติ นีนาริมฺตติกา นีนาริมฺตติเกนีสฺฐี สํสนฺทนฺติ สมนฺติ ฯ อตีตมฺปี ... อนาคตมฺปี ... เอตฺรหิปี สํสนฺทนฺติ สมนฺติ ฯ

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 189

ธาตุโสว ภิกฺขเว สตุตา สํสนฺทนฺติ สมนฺติ กกุยณาริมฺตติกา กกุยณาริมฺตติเกนีสฺฐี สํสนฺทนฺติ สมนฺติ ฯ อตีตมฺปี ... อนาคตมฺปี ... เอตฺรหิปี ภิกฺขเว ปจฺจุปฺนฺนํ อทุธานํ ธาตุโสว สตุตา สํสนฺทนฺติ สมนฺติ กกุยณาริมฺตติกา กกุยณาริมฺตติเกนีสฺฐี สํสนฺทนฺติ สมนฺติ ฯ

พฤติกรรมที่เป็นลักษณะกลุ่มหรือหมู่คณะนี้ เป็นพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลที่มีความสอดคล้องกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน กล่าวคือ ฝ่ายกุศลก็มีความสัมพันธ์กับฝ่ายกุศล ฝ่ายอกุศลก็มีความสัมพันธ์กับฝ่ายอกุศล ซึ่ง มีผลทำให้จิตใจมีความผ่องใสและชุ่มมัวเศร้าหมอง

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า มูลเหตุแห่งแนวคิดเรื่องจิตดังกล่าวมาข้างต้น พระสารีบุตรได้สรุปและตั้งเป็นทฤษฎีไว้ว่า พฤติกรรมของบุคคลที่แสดงออกมานั้นจัดแบ่งออกเป็น 6 ประเภท คือ รากจิต โทสจิต โมหจิต สัทธาจิต วิตกจิตและญาณจิต

ประเภทของจิต

จากแนวคิดเรื่องมูลเหตุแห่งจิตทำให้ทราบว่า บุคคลนั้นมีความแตกต่างกันตาม กุศลและอกุศลที่ได้สั่งสมมาแต่ในอดีตชาติและเป็นตัวกำหนดให้แสดงผลของกรรมออกมาเป็น พฤติกรรมที่แตกต่างกัน ดังที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถาและคัมภีร์อื่นๆ ดังนี้

ก. จิตในพระไตรปิฎก

ในขุททกนิกายมหานิเทศและจุฬินิเทศได้จำแนกจิตไว้ 6 ประเภท ว่า

พระพุทธเจ้าทรงทราบว่า	บุคคลนี้เป็นคนรากจิต	บุคคลนี้เป็นคนโทสจิต
บุคคลนี้เป็นคนโมหจิต	บุคคลนี้เป็นคนวิตกจิต	บุคคลนี้เป็นคนสัทธาจิต
บุคคลนี้เป็นคนญาณจิต	...	

ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงจิตเฉพาะ 6 ประเภทเท่านั้น เป็นการจัดแบ่งจิตตามแนวคิดของพระสารีบุตร* โดยยึดตามการคัดเลือกหลักกรรมและวิธีการสอนของพระพุทธเจ้า

เสวยยาธาปิ ภิกขเว ชีริ ชีเรน สันนุหติ สมมติ เตถ์ เตเสน สันนุหติ สมมติ สปิปี
สปิปีนา สันนุหติ สมมติ มฐ มฐนา สันนุหติ สมมติ ผาณิดิ ผาณิตเณ สันนุหติ สมมติ เออเมว . ๙

¹⁸ ขุ มหชา 29 / 727 / 435 , ขุ จู 30 / 492 / 241 - 242

ชานาติ ภควา อัย ปุคฺคโล รากจิตโต อัย โทสจิตโต อัย โมหจิตโต อัย วิตกจิต
โต อัย สทฺธาจิตโต อัย ญาณจิตโตติ . ๙

* นิต อ 1 / 1 - 2

ข. จริตในอรรถกถา

1. อรรถกถาปปัญจสูทนี

ในอรรถกถาปปัญจสูทนี¹⁹ ซึ่งเป็นอรรถกถาอธิบายมหาสติปัฏฐานสูตร พระอรรถกถาจารย์ได้จำแนกความประพฤติของบุคคลออกเป็น 2 ประเภท คือ ตัณหาจริตและทิวิจริต ในจริต 2 ประเภทนี้ยังแบ่งย่อยออกเป็น 4 ประเภท โดยจัดแบ่งตามความหยาบและความละเอียดของตัณหาจริตและทิวิจริต การจำแนกบุคคลออกเป็น 4 ประเภทนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้จำแนกออกไปเพื่อให้เกิดความเหมาะสมกับการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า พระพุทธโฆษาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อรรถกถาปปัญจสูทนีได้จำแนกจริตของบุคคลออกเป็น 4 ประเภท แต่ไม่ได้หมายความว่าเป็นการจำแนกจริตออกเป็นอีกประเภทหนึ่งต่างจากจริต 6 แต่เป็นการจัดตามความหยาบและความละเอียดของตัณหาจริตและทิวิจริต เพื่อให้เกิดความเหมาะสมกับการพิจารณาสติปัฏฐาน

2. อรรถกถาสัทธัมมปัชโชติกา

ในอรรถกถาสัทธัมมปัชโชติกา²⁰ เป็นอรรถกถาอธิบายขุททกนิกายมหานิเทศก็ได้กล่าวว่าจริตนั้นมี 6 ประการ โดยอธิบายขยายความว่า บุคคลชื่อว่าราคะจริตเพราะมีความประพฤติในอารมณ์ด้วยความกำหนัด บุคคลชื่อว่าโทสะจริตเพราะมีความประพฤติในอารมณ์ด้วยความประทุษร้าย บุคคลชื่อว่าโมหจริตเพราะประพฤติด้วยความหลง บุคคลชื่อว่าวิตกจริตเพราะประพฤติในอารมณ์มากไปด้วยการตรึก บุคคลชื่อว่าสัทธาจริตเพราะประพฤติในอารมณ์ด้วยความเชื่อง่าย บุคคลชื่อว่าญาณจริตเพราะประพฤติตามความรู้ ด้วยความรู้ เพื่อความรู้ โดยความรู้

ในอรรถกถาสัทธัมมปัชโชติกานี้ พระอุปเสนเถระได้อธิบายจริตตามแนวคิดในมหานิเทศและจุฬินิเทศ

ในอรรถกถาพระอุปเสนเถระผู้รจนาอรรถกถาสัทธัมมปัชโชติกาได้กล่าวคำอุปนัยถึงพระสารีบุตร แสดงว่าคัมภีร์มหานิเทศและจุฬินิเทศเป็นผลงานของพระสารีบุตร

¹⁹ ม อ 1 / 254

²⁰ นิท อ 1/388 - 389

3. อรรถกถาปรมัตถโชติกา

ในอรรถกถาปรมัตถโชติกา อรรถกถาอธิบายเมตตสูตรได้แสดงว่า “ พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงกรรมฐานอันอนุภูลแก่จิตจำนวน 84,000 ประเภท”²¹ แต่ก็สรุปลงด้วยการให้กรรมฐานคือ บุคคลราคจิตควรเจริญอุสุภะ 11 ประการ บุคคลโทสจิตควรเจริญพรหมวิหาร 4 บุคคลโมหจิตควรเจริญมรณานุสติกรรมฐานเป็นต้น บุคคลวิตกจิตควรเจริญอานาปานสติกรรมฐานและปฐวีกสิณเป็นต้น บุคคลสัทธาจิตควรเจริญพุทธานุสติเป็นต้น บุคคลพุทธิจิตควรเจริญจตุธาตุวักฎฐาน

ในอรรถกถาปรมัตถโชติกานี้ พระพุทธโฆษาจารย์แสดงให้เห็นว่า จิตของบุคคลนั้นเมื่อแบ่งย่อยออกไปสามารถแบ่งออกได้ถึง 84,000 ประเภท ตามจิตของผู้รับกรรมฐาน

ค. จิตในคัมภีร์อื่นๆ

1. มิลินทปัญหา

ในมิลินทปัญหา²² พระเจ้ามิลินท์ทรงจำแนกบุคคลที่ไม่ควรปรึกษาออกเป็น 8 ประเภท มีบุคคล 4 ประเภทที่น่าจิตเข้าไปเกี่ยวข้อง ในจำนวนนั้นทรงจัดเป็นจิต 4 ประเภท คือ ราคจิต โทสจิต โมหจิตและมานะจิต เพราะว่าเมื่อปรึกษาแล้วจะไม่สามารถคิดอรรถอันลึกซึ้งได้ เพราะถูกกิเลสคือ ราคะ โทสะและโมหะเข้าครอบงำ

จิต 4 ประเภทนี้เป็นการจำแนกบุคคลตามกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกมลสันดานที่เป็นตัวกำหนดให้บุคคลแสดงทัศนะออกมาตามกิเลสที่ครอบงำบังการ

²¹ สุตต อ 1 / 201 - 202

สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราชทรงแสดงทัศนะว่า การจัดแบ่งจิตออกเป็นจำนวนถึง 84,000 ประเภทนี้ เป็นการแสดงอนุโลมตามการแบ่งธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่จัดเป็นพระวินัยปิฎก 21,000 พระธรรมขันธ์ พระสุตตันตปิฎก 21,000 พระธรรมขันธ์และพระอภิธรรม 42,000 พระธรรมขันธ์ ดูหนังสือธรรมจักขุ ปีที่ 81 ฉบับที่ 5 กันยายน 2540 หน้า 19 - 21

²² มิลินท 136

2. คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

ในวิสุทธิมรรค²³ พระพุทธโฆษาจารย์ได้จัดจจริตไว้ในกรรมฐานนิตยเทศ โดยแบ่งจจริตออกเป็น 6 ประเภท คือ บุคคลราคจจริต บุคคลโทสจจริต บุคคลโมหจจริต บุคคลสัทธาจจริต บุคคลพุทธิจจริตและบุคคลวิตกจจริต ในวิสุทธิมรรคนี้ได้อธิบายเรื่องจจริตไว้อย่างละเอียดโดยแสดงถึงมูลเหตุของจจริตแต่ละประเภทว่ามาจากอาจิณกรรม คือ กรรมที่กระทำไว้เป็นประจำที่มีทั้งความเสมอกันและความไม่เสมอกันแห่งธาตุทั้ง 4 และโทษในร่างกาย พร้อมทั้งแสดงวิธีการสังเกตลักษณะของจจริตแต่ละประเภทออกเป็น 5 ประการ คือ สังเกตดูอิริยาบถทั้ง 4 สังเกตดูลักษณะของการประกอบกิจการ สังเกตดูลักษณะของการบริโภคอาหาร สังเกตดูลักษณะของการมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งภายนอกที่พบเห็นเป็นต้นและสังเกตดูลักษณะแห่งธรรมประวัติ

ในวิสุทธิมรรคนี้ พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายแนวคิดเรื่องจจริตตามนัยที่กล่าวไว้ในชุตตทกนิคายมหานิตยเทศและจุฬนิตยเทศ

3. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้อธิบายจจริตตามแนววิสุทธิมรรคและกล่าวว่า จจริต 6 ประเภทนี้อาจนำมาคละหรือผสมกันแล้วสามารถแยกออกได้ถึง 63 จจริตหรือมากกว่านั้น²⁴

ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้แสดงแนวคิดใหม่ คือ นำจจริต 6 ประเภท มาคละกันหรือผสมกันตามพฤติกรรมของบุคคลที่แสดงออกมา โดยยึดตามจจริตที่เป็นตัวนำและจจริตที่เป็นตัวตาม เมื่อนำมาผสมกันสามารถแบ่งออกเป็น 63 ประเภท หรือมากกว่านั้น

4. อภิธัมมัตถสังคหะ

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะจัดจจริตไว้ในปริเฉทที่ 9 ว่าด้วยเรื่องกัมมัฏฐานสังคหวิภาค จัดจจริตออกเป็น 6 ประการ คือ ราคจจริต โทสจจริต โมหจจริต สัทธาจจริต พุทธิจจริตและวิตกจจริต²⁵

²³ วิสุทธิ 1 / 127 - 135

²⁴ วิสุทธิ ฎีกา 1 / 120 / 176 - 177

อนนภาติ เตสภูจี ตโต อติเรกาปี วา ฯ

การจัดจรีตในอภิธัมมัตถสังคหะนี้ เป็นการจัดจรีตตามนัยที่แห่งชุตทกนิกายมหานิเทศและจุฬินิเทศ

5. อภิธัมมัตถสังคหฎีกา

ในอภิธัมมัตถสังคหฎีกาเป็นคัมภีร์ที่อธิบายขยายความในอภิธัมมัตถสังคหได้จำแนกจรีตออกเป็น 3 หมวดต้น มี 7 จรีต มีรากจรีตเป็นต้นใน 3 หมวดหลัง มีจรีต 7 มีสหจรีตเป็นต้น โดยนำมารวมกันโดยมีจรีตมูลเดี่ยวบ้าง 2 มูลบ้าง 3 มูลบ้าง ย่อมมีหมวด 7 แห่งจรีต 7 หมวด²⁶ เมื่อนำมาคละหรือผสมกันสามารถจำแนกจรีตออกได้ถึง 63 ประเภทหรือมากกว่านั้น

ในอภิธัมมัตถสังคหาวินัยฎีกาได้จำแนกจรีตออกเป็น 64 ประเภท โดยนับที่รัฐจรีตเข้าด้วย

การจำแนกจรีตในพระไตรปิฎก อรรถกถาและคัมภีร์อื่นๆ แบ่งออกเป็นจำนวนต่างๆ ดังกล่าวมาข้างต้น สามารถสรุปได้ 2 ประการ ดังนี้

1. จรีตที่จำแนกตามแนวคิดในชุตทกนิกายมหานิเทศและจุฬินิเทศ
2. จรีตที่ไม่ได้จำแนกตามแนวคิดในชุตทกนิกายมหานิเทศและจุฬินิเทศ

1. จรีตที่จำแนกตามแนวคิดในชุตทกนิกายมหานิเทศและจุฬินิเทศ

แนวคิดนี้จำแนกจรีตตามจรีต 6 มีรากจรีตเป็นต้น ในอรรถกถาและคัมภีร์อื่นๆดังกล่าวมาข้างต้น ถึงแม้ว่าคัมภีร์วิสุทธิมहाฎีกาและคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหาวินัยฎีกาจะจำแนกจรีตออกเป็น 63 ประเภทหรือมากกว่านั้นก็ตาม ก็จัดเป็นการจัดจรีตตามแนวชุตทกนิกายมหานิเทศและจุฬินิเทศ เพราะว่าเป็นเพียงการนำเอาจรีต 6 ประเภทมาคละหรือผสมกัน

²⁵ สงฺคฺน 51

รากจรีต ๓ โทสจรีต ๓ โมนจรีต ๓ สหจรีต ๓ พุทธิจรีต ๓ วิตกกจรีต ๓ เจติ ๓ ขุพฺพิเรนจรีตสงฺคฺโน ๓

²⁶ สงฺคฺน ฎีกา. 256 - 257

ราคาทีเก ตีเก สตุต สตุต สหฺราทีเก ตีเก
เอกวุตติตักมฺมุณี มิสุสโต สตุตสตุตกนฺติ ๓

โดยนับทั้งจิตที่เป็นตัวนำและจิตที่เป็นตัวตามและจัดแบ่งจิตออกเป็นจิตที่มีมูลเหตุ 1 บ้าง 2 บ้าง 3 บ้าง เช่น บุคคลราคจิต บุคคลราคโทสจิต บุคคลราคโทสโมหจิต บุคคลสัทธาจิต บุคคลสัทธาพุทธิจิต บุคคลสัทธาพุทธิวิกจิต เป็นต้น การจัดจิตตามแนวนี้ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะได้แนวคิดมาจากการจำแนกจิตในคัมภีร์วิมุตติมรรค²⁷

2. จิตที่ไม่ได้จำแนกตามแนวคิดในขุททกนิกายมหานิทสและจุฬินิทส

จิตที่จัดตามแนวคิดนี้คือ ตณหาจิต มานจิต ทิฐุจิตหรือจิต 84,000 ประเภท เป็นการจัดจิตตามอริยาศัยของผู้พึงธรรม

การจำแนกจิตออกเป็น 2 ประการ ดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า ถึงแม้ว่าจะจำแนกจิตออกเป็นจำนวนเท่าใดก็ตาม ก็เป็นการจัดจิตบนพื้นฐานแห่งกุศลกรรมและอกุศลกรรม เพราะจิตของบุคคลเหล่านี้จัดว่ายังเป็นปุถุชน คือ บุคคลผู้ยังมีกิเลสและประพฤติปฏิบัติไปตามกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในกมลสันดานที่ได้สั่งสมมาแต่ในอดีตชาติ

ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมกับจิต

จิตเป็นผลแห่งกรรมที่บุคคลได้กระทำไว้ในอดีต มูลเหตุของจิตเหล่านี้คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรม ในพระไตรปิฎกได้แสดงเรื่องนี้ไว้หลายแห่ง ดังที่พระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย มูลเหตุ 3 ประการนี้ เป็นเหตุให้เกิดการกระทำ มูลเหตุแห่งกรรมนี้คือ โลภะ ... โทสะ ... โมหะ ... กรรมที่บุคคลทำเพราะโลภะ ... โทสะ ... โมหะ ... เกิดแต่โลภะ ... โทสะ ... โมหะ ... มีโลภะ ... โทสะ ... โมหะเป็นเหตุ มีโลภะ ... โทสะ ... โมหะเป็นแดนเกิดอันใด กรรมอันนั้นย่อมให้ผลในทีุ่อดัภาพของบุคคลนั้นเกิด กรรมนั้นให้ผลในอัถภาพใด บุคคลนั้นย่อมได้เสวยผลของกรรมนั้นในอัถภาพนั้น ในปัจจุบันชาติบ้าง ในชาติหน้าบ้างหรือในชาติต่อไป เปรียบเหมือนเมล็ดพืชที่ไม่แตกหัก ไม่เน่า ไม่ถูกแดด มีลาระ มีรากอยู่ เมื่อบุคคลหว่านลงไปในพื้นที่อันพรวนไว้ดีแล้ว ในไร่ ในนาที่ดี

²⁷ The Arahant Upatissa, *The Path of Liberation* (Colombo Dr D Roland D

มีฝนตกตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนี้ เมล็ดพืชนั้นย่อมเจริญงอกงามโดยแท้ ฉะนั้นใด
ธรรมที่บุคคลทำเพราะโลภะ ... โทสะ ... โมหะ ฯลฯ ฉะนั้นเหมือนกัน²⁸

เมื่อบุคคลกระทำความตามมูลเหตุทั้ง 3 ประการนี้ กรรมนั้นย่อมมีผลต่อบุคคลผู้
ทำกรรมและจำแนกบุคคลให้มีพฤติกรรมที่ดีเลวแตกต่างกัน ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ใน
จูฬกัมมวิภังคสูตรว่า “ ดูกรรมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม
มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมนั้นแลย่อมจำแนกสัตว์ให้
ดีและเลว ”²⁹ เพราะว่า “ กรรมทั้งหลายย่อมติดตามผู้กระทำความไปทุกๆชาติแม้ตั้งอสงไขย
ด้วยว่ากรรมดีหรือกรรมชั่วอันบุคคลทำแล้วย่อมไม่พินาศไป ”³⁰ “ บุคคลหว่านพืชเช่นใด
ย่อมได้รับผลเช่นนั้น บุคคลทำดีย่อมได้รับผลดี บุคคลทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว ”³¹

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวว่า จริตนั้นมีอาชณกรรมในอดีตชาติ ธาตุและโทษใน
ร่างกายเป็นต้นเหตุ กล่าวคือ บุคคลที่เคยมีกิริยาอาการที่น่ารักเรียบร้อยและสั่งสมกรรมดีงาม
ในชาติปางก่อนหรือจุติมาจากสวรรค์ มีธาตุทั้ง 4 เสมอกันและมากไปด้วยเสมหะจะเกิดมา
เป็นบุคคลราคะจริต บุคคลที่เคยทำแต่เวรกรรมในอดีตชาติหรือจุติมาจากนรกหรือกำเนิดงู มี
ธาตุไฟและธาตุลมมากจะเกิดมาเป็นบุคคลโทสะจริต บุคคลที่ชอบดื่มน้ำเมาไม่ชอบฟังธรรมหรือ
ไตร่ตรองเรื่องกุศลหรืออกุศลในอดีตชาติหรือจุติมาจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน มีธาตุดิน ธาตุน้ำ
มากและมากไปด้วยลมหรือเสมหะจะเกิดมาเป็นบุคคลโมหะจริต จากข้อความเรื่องการต้นเหตุ
แห่งจริยาในวิสุทธิมรรคดังกล่าวมาข้างต้นนี้ พระพุทธโฆษาจารย์ก็กล่าวว่าจะถือเป็นเกณฑ์แน่
นอนไม่ได้ ท่านแนะนำให้ถือเอาความตามในอรรถกถาว่า

²⁸ อัง.ติก 20 / 473 / 171 - 172

²⁹ ม.อ. 14 / 581 / 376

กมฺมสุสกา มานว สตุตฺตา กมฺมทายาทา กมฺมโยนี กมฺมพฺพญฺญ กมฺมปฏิสรณา กมฺมํ
สตฺเต วิภชฺติ ยทฺธิทํ Һินฺนปฺปณฺนิตฺตยาตฺติ ฯ

³⁰ ชู.ชา 28 / 864 / 306

อิตฺติ กมฺมานิ อเนฺวนฺนติ อสงฺเขยฺยาปฺปี ชาตฺติโย
กฺกุยาณํ ยทฺธิ วา ปาปํ น ทิ กมฺมํ Һินฺนสุสฺสติ ฯ

³¹ ส.ส 15 / 903 / 333

ยาทิสฺส ลภเต พฺยชฺชํ ตาทิสฺส ลภเต ผลํ
กฺกุยาณการี กฺกุยาณํ ปาปการี จ ปาปกํ ... ฯ

บุคคลใดในอดีตชาติมีความประพฤติโน้มเอียงไปในทางมีโลภะมากกว่าอโลภะและมี
อโทสะอโมหะมากกว่าโทสะโมหะ กรรมนั้นจะอำนวยผลให้เกิดมาเป็นบุคคลโลก แต่ว่าเป็น
บุคคลใจเย็นไม่มักโกรธและเป็นบุคคลฉลาด

บุคคลใดในอดีตชาติมีความประพฤติโน้มเอียงไปในทางมีโลภะและโทสะมากกว่า
อโลภะอโทสะแต่มีอโมหะมากกว่าโมหะ กรรมนั้นจะอำนวยผลให้เกิดมาเป็นบุคคลมีความโลก
ความโกรธ แต่ว่าเป็นบุคคลฉลาด

บุคคลใดในอดีตชาติมีความประพฤติโน้มเอียงไปในทางมีโลภะและโมหะมากกว่านอก
นั้นอ่อน กรรมนั้นจะอำนวยผลให้เกิดมาเป็นบุคคลมีความโลกและมีปัญญาที่ขบ แต่ว่าเป็น
บุคคลใจเย็นไม่มักโกรธ

บุคคลใดในอดีตชาติมีความประพฤติโน้มเอียงไปในทางมีโลภะโทสะโมหะแรงกล้า
นอกนั้นอ่อน กรรมนั้นจะอำนวยผลให้เกิดมาเป็นบุคคลทั้งมีความโลกมีความโกรธและเป็นบุคคล
หลง

บุคคลใดในอดีตชาติมีความประพฤติโน้มเอียงไปในทางมีโลภะและโทสะโมหะแรง
กล้านอกนั้นอ่อน กรรมนั้นจะอำนวยผลให้เกิดมาเป็นบุคคลไม่โลกมีกิเลสน้อย เห็นอารมณ์อัน
เป็นทิพย์ก็บังเฉยได้แต่เป็นบุคคลเจ้าโทสะและมีปัญญาที่ขบ

บุคคลใดในอดีตชาติมีความประพฤติโน้มเอียงไปในทางมีโลภะอโทสะและมีโมหะ
แรงกล้านอกนั้นอ่อน กรรมนั้นจะอำนวยผลให้เกิดมาเป็นบุคคลไม่โลกใจเย็นและมีปัญญาที่ขบ

บุคคลใดในอดีตชาติมีความประพฤติโน้มเอียงไปในทางมีโลภะโทสะอโมหะแรงกล้า
นอกนั้นอ่อน กรรมนั้นจะอำนวยผลให้เกิดมาเป็นบุคคลไม่โลกฉลาดแต่เป็นเจ้าโทสะ

บุคคลใดในอดีตชาติมีความประพฤติโน้มเอียงไปในทางมีกุศลกรรม 3 แรงกล้า
อกุศลกรรม 3 อ่อน กรรมนั้นจะอำนวยผลให้เกิดมาเป็นบุคคลไม่โลกไม่โกรธและเป็นบุคคล
ฉลาด

บุคคลมีความโลก คือ บุคคลราคะจริต บุคคลเจ้าโทสะ คือ บุคคลโทสะจริต
บุคคลมีปัญญาที่ขบ คือ บุคคลโมหะจริต บุคคลฉลาด คือ บุคคลพุทธิจริตและบุคคลไม่โลก
และไม่โกรธ คือ บุคคลสัทธาจริต (บุคคลวิตกจริตไม่ได้กล่าวถึง) บุคคลทั้ง 6 ประการนี้

อยู่ในสิ่งแวดล้อมใดก็จะเป็นบุคคลชนิดนั้น เช่น หากแวดล้อมไปด้วยบุคคลโหมหนาก็จะเป็นคน พุทธิจริต หากแวดล้อมไปด้วยบุคคลผู้มีพลศรัทธาก็จะเป็นสัทธาจริต หากแวดล้อมด้วยบุคคล วิตกกก็จะเป็นคนวิตกจริต หากแวดล้อมด้วยบุคคลผู้มีความโลภเป็นต้นผสมกันก็จะเป็นมีจริต ผสม (โวมิสสจริต)

จากการศึกษาผู้วิจัยมีความเห็นว่า การแบ่งจริตตามแนวคิดของพระสารีบุตรและ พระอรชกถาจารย์มีแนวคิดในการจำแนกอยู่ 2 ประเภท คือ

1. จริตที่มีกิเลสเป็นพื้นฐาน ได้แก่ ราคจริต โทสจริต โมหจริต
2. จริตที่เป็นลักษณะหรือคุณสมบัติของบุคคล ได้แก่ สัทธาจริต พุทธิจริต วิตกจริต

จริตที่มีกิเลสเป็นพื้นฐานนี้ “ เป็นพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดปัญหาสามารถจำแนกออกเป็น 3 ประเภท คือ ราคจริต โทสจริตและโมหจริต กล่าวคือ ความโลภ ความโกรธ ความ หลงจะเป็นตัวกระตุ้นให้แสดงบทบาทออกมา ”³²

จริตที่เป็นลักษณะหรือคุณสมบัติของบุคคล เป็นกล่าวถึงคุณลักษณะของบุคคลที่มี พื้นฐานแตกต่างกัน เช่น พื้นฐานทางการศึกษา การอบรมเลี้ยงดูหรือประสบการณ์ในการ ดำเนินชีวิต เป็นต้น

การจำแนกบุคคลทั้ง 2 ประเภท มีแนวคิดที่แตกต่างกันคนละแนวแต่มีพื้นฐาน เหมือนกัน คือ กิเลส

ดังนั้น การจำแนกบุคคลออกไปมีจำนวนต่าง ๆ มากมายถึง 84,000 จริต ก็เกิด จากการแนวคิดนี้ เช่น ตัณหาจริตและทิวฐิจริตเป็นการจัดจริตตามกิเลสอันเป็นพื้นฐานให้เหมาะสมกับสติปัญญา เป็นเรื่องของ การกล่าวมุ่งถึงกิเลสไม่ได้เกี่ยวกับคุณลักษณะของบุคคล เป็นการ จัดวิธีการสอนกรรมฐานว่า ทำอย่างไรจึงจะทำให้คนมีกิเลสเข้าใจได้ดี

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า จริตนี้เป็นผลที่แสดงออกแห่งตัวสภาวะธรรมที่นอนเนื่องอยู่ใน กมลสันดานให้ปรากฏชัดออกมาในเชิงรูปธรรม คือ พฤติกรรม และเป็นเหตุที่จะทำให้เกิด

³² H S S Nissanka, Buddhist Psychotherapy (Delhi : Ram Printograph, 1995), p 24

การกระทำกรรมต่อไป เพื่อให้เกิดความเข้าใจในเรื่องจริตที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจะแยกวิเคราะห์
จริตของบุคคลแต่ละประเภทเป็นประเด็นสำคัญดังนี้ คือ

- ก. ความหมายจริต
- ข. ลักษณะของจริต
- ค. คุณ / โทษของจริต
- ง. สรุปลักษณะจริต

บุคคลราคจริต

บุคคลราคจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤติโน้มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางราคะ
และปฏิบัติไปตามอำนาจราคกิเลส

ก. ความหมายของราคะ

ราคะ แปลว่า ความกำหนัด, ความยินดีในกาม, ความติดใจหรือความน้อมใจ
ติดอยู่ในอารมณ์³³ ราคะนี้จัดเป็นกิเลสเรียกว่า กิเลสกาม เพราะเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความ
กำหนัดยินดีในวัตถุกามคือ เกิดความกำหนัดยินดีในรูป เสียง กลิ่น รสและโผฏฐัพพะ ใน
ขุททกนิยามหานิเทศได้กล่าวถึงกิเลสกามไว้ว่า

ความพอใจ ความกำหนัด ความพอใจและความกำหนัด ความดำริ ความ
กำหนัดมาก ความดำริและความกำหนัด ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนัด
คือความใคร่ ความเพลิดเพลินคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย ...ชื่อว่ากิเลสกาม³⁴

ส่วนวัตถุกาม ได้แก่

รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอันเป็นที่ชอบใจ เครื่องลาด เครื่องนุ่งห่ม
ทาสี ทาสา แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา นาทิน เงิน ทอง

³³ พระราชวรมณี (ประยูรย์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพฯ :
ด้านสุทธการพิมพ์, 2528), หน้า 249

³⁴ ขุ, มหา. 29/2/2

กตม กิเลสกามา ฯ ฌนุโท กามโ วาโค กามโ ฌนุทราโค กามโ สกฺกปโป กามโ
วาโค กามโ สกฺกปฺปราโค กามโ โย กามสุ กามจฺจฺนุโท กามราโค กิเลสกามา ฯ

บ้าน นิคม ราชธานี แว่นแก้ววัน ชนบท กองพลรบ คลังและวัตถุเป็นที่ตั้งแห่ง ความกำหนดอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วัตถุถาม ³⁵

ราคาจะจัดเข้าในอภุศลมูลคือ โลภะ ดังในอภิธรรมสังคณีสั่งแสดงไว้ว่า

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความ เพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ... อภิชฌา อภุศลมูล คือ โลภะอันใด นี้เรียกว่า โลภะ ³⁶

สภาวะธรรมของราคาจะเป็นตัวผลักดันให้แสดงพฤติกรรมออกมาเป็นไปในลักษณะมี ความอยากยึดติดติดหน่วงเหนี่ยวในวัตถุถาม มีความปรารถนาที่จะนำสิ่งนั้นๆ มาเป็นสมบัติของตน และมีความเพลิดเพลินยินดีกับสิ่งที่ได้เสพเสวย

ข. ลักษณะของราคา

ราคาเมื่อเกิดขึ้นในจิตใจแล้วจะมีลักษณะ ดังนี้

1. “ กำจัด ทำลาย คือ ชัดสายจิตไปมาและทำจิตให้เหี่ยวแห้ง ” ³⁷ เมื่อบุคคล เกิดความกำหนัด คือ ถูกราคาบีบคั้นแล้วก็จะแสดงออกมาทางด้านกายภาพเพื่อให้อตอบสนอง ความต้องการในรูป เสียง กลิ่น รสและโผฏฐัพพะ เนื่องจากมีความยินดี มีความพึงเล็ง มีจิตปฏิบัติในรูป เสียง กลิ่น รสและผัสสะ

2. ความร้อนรน เปรียบเหมือนความร้อนของไฟที่เผาผลาญจิตใจให้เกิดความทุร่น ทุรายดินรนแสวงหาน้ำ (วัตถุถาม) มาดับ ดังพุทธพจน์ว่า “ ภิกษุทั้งหลาย ไฟ 3 กองนี้

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1.

กตมม วตฺตกามา ฯ มนาปิกา รุปา มนาปิกา สหฺทา มนาปิกา คฺนฺธา มนาปิกา รสา มนาปิกา โผฏฺฐพฺพา อตฺตรนา ปาปฺรณา ทาสีทาสา อเชพฺกา กุกฺกฏฺสูกรวา หตฺติควาสฺสวพฺวา เซตฺตํ วตฺตํ หิรณฺณํ สุวณฺณํ คามนิคมราชธานีโย รฏฺจถณฺญจ ชนปโท จ โกโส จ โภจจาการณฺญจ ยฺงฺกิญฺจิจิ ราชนียวตฺตํ วตฺตกามา ฯ

³⁶ อภิ สํ 34 / 691 / 272 - 273

ตตฺตถ กตโม โลโก โย วาโค สวราโค อณฺโณโย อณฺโวจโร นนฺโท นนฺทีราโค จิตฺตสุส สวราโค อภิชฺฌมา โลโก อภุสฺสมุสํ อโย วุจฺจติ โลโก ฯ

³⁷ วินย อ 2 / 2

... จิตฺตํ ฐํเสติ ปฐํเสติ วิกุชิปติ เจว มิลาเปติ จ ฯ

แล ไฟคือราคะ ย่อมเผาสัตว์ผู้กำหนด หมกมุ่น ในกามทั้งหลาย ...³⁸ ที่เปรียบราคะ เหมือนไฟเพราะเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะทำให้สภาวะของจิตมีความเร่าร้อนสับสนไม่สามารถจะควบคุมตัวเองได้ ในอรรถกถาปรหมัตถที่ปณีได้กล่าวไว้ว่า

ไฟติดขึ้นเพราะอาศัยเชื้อใดจะไหม้เชื่อนั้นเป็นไฟที่ยิ่งร้อนมากขึ้นฉันใด ราคะ เป็นต้น ฉันนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นเองในสันดานใดจะเผาผลาญสันดานนั้นให้กลัดกลุ้มมากขึ้นและเป็นสิ่งที่ดับได้ยาก เหล่าสัตว์ที่ถูกราคะเป็นต้นเผาผลาญ ถูกความกลัดกลุ้มเผาผลาญหทัยก็ประสบความตายเพราะความทุกข์คือ ไม่ได้สิ่งที่ต้องการ (ไม่สมหวัง) หาประมาณมิได้³⁹

ไฟแห่งราคะนี้จะเผาผลาญผู้ตกอยู่ในอำนาจตลอดทั้งภพนี้และในภพหน้าจนกว่าจะได้บรรลุปริญาญาณกิจและปริหานกิจ

3. มีลักษณะเหมือนถูกลูกศรปัก ดังพุทธพจน์ว่า “ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความยินดี ความชอบใจ ความเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจเพลิน ภาวะที่จิตกำหนัดนัก ฯลฯ อภิชฌา โลภะ อกุศลมูลนี้ชื่อว่า ลูกศรราคะ ”⁴⁰ สัตว์ที่ถูกลูกศรปักแล้วจะมีลักษณะ คือ ทุนทुरายไม่สามารถที่จะมีสติควบคุม ไม่มีปัญญาคอยชี้แนะให้รู้ว่าจะสิ่งไหนถูกหรือผิดเหมาะสมหรือไม่เหมาะสม จึงกระทำความชั่วได้ง่ายและจะวนเวียนไปเรื่อยๆอย่างไม่มีวันจบสิ้น กล่าวคือ ลูกศรนั้น

แทง ถูกต้อง ติดเสียบแน่น คาอยู่แล้ว ย่อมประพฤติกุศลด้วยกาย วาจา ใจ ย่อมฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ทำลายสิ่งกีดขวาง ปล้นโดยไม่เหลือ ปล้นเฉพาะเรือนหลังเดียว ดักแย่งชิงในทางที่เปลี่ยน เป็นชู้กับภรรยาผู้อื่นและพูดเท็จ สัตว์อันลูกศรราคะปักติดแล้ว ... แล่น แล่นพล่าน วนเวียน ท่องเที่ยวไปอย่างนี้⁴¹

³⁸ ชู อิติ 25 / 273 / 301

อิมม โช ภิกขเว ตโย อคฺคิตฺติ ฯ

วาคคฺคิตฺติ ทนฺติ มจฺเจ

รตฺเต กามสฺสุ มุจฺฉิตฺเต ฯ

³⁹ อิติ อ 1 / 336

⁴⁰ ชู มหา 29 / 809 / 502

กตมฺหิ วาคสฺสฏฺถํ ฯ โย วาโค สววาโค อนฺนโย อนฺนโรโร นนฺนํ นนฺนํวาโค จิตฺตสฺส สววาโค ฯ เป ฯ อภิชฺฌา โลโภ อกุสฺสมูลํ อิทํ วาคสฺสฏฺถํ ฯ

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 504

ค. คุณ/โทษของราคะ

โดยสภาวะธรรมแล้วราคะจัดเป็นกิเลส พระพุทธเจ้าทรงแสดงคุณและโทษของราคะไว้ดังนี้

1. คุณของราคะ

พระพุทธเจ้าตรัสคุณไว้ว่า “ ภิภขุทั้งหลาย กามคุณ 5 ประการนี้ ความสุข ความโลมสันต์โดยอาศัยกามคุณ 5 นี้เกิดขึ้น นี่เป็นคุณของกามทั้งหลาย ”⁴²

2. โทษของราคะ

พระพุทธเจ้าตรัสโทษของราคะไว้ว่า

ภิภขุทั้งหลาย อะไรเป็นโทษ ของกามทั้งหลาย กุลบุตรในโลกนี้เลี้ยงชีวิตด้วยความขยัน ประกอบศิลปะต่างๆ เช่น การนับคะแนน การคำนวณ การนับจำนวน การไถ การค้าขาย การเลี้ยงโค การยิงธนู ... ภิภขุทั้งหลาย การประกอบศิลปะเหล่านี้เป็นโทษแห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่เห็นกันอยู่ มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเค้า มีกามเป็น ตัวบังคับ เกิดจากกามทั้งหมด⁴³

พระองค์ได้ตรัสถึงโทษที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วในการอยู่ร่วมกันในสังคมว่า กษัตริย์วิวาทกับกษัตริย์ พรานหมณีวิวาทกับพรานหมณี คฤหบดีวิวาทกับคฤหบดีก็เพราะกาม พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ อาวุโส ราคะมีโทษน้อยแต่คล้ายช้า ”⁴⁴ ในอรรถกถาในรตปุรณี ได้อธิบายว่ามีข้อที่ควรตำหนิน้อย คือ มีโทษน้อย 2 ส่วน คือ

โทษที่เป็นโลกวัชชะ(โทษในปัจจุบัน)และโทษที่เป็นวิปากวัชชะ (โทษในอนาคต) ราคะนี้เมื่อจะคล้ายจะค่อยๆคล้ายไม่หลุดพ้นไปเร็ว จะติดตามอยู่นานเหมือน (ผ้า) ที่ย้อมด้วยเขม่าเจือด้วยน้ำมัน ถึงจะไปสู่ภพอื่น 2-3 ภพ ก็ยังไม่จางไป⁴⁵

⁴² ม มู 12 / 197 / 169

⁴³ เรื่องเดียวกัน

⁴⁴ อง ติก 20 / 508 / 256

... วาโค โข อาวุโส อปฺปสวชฺโช ทนฺทวิราคิ ... ๖

⁴⁵ อจ อ 2 / 211

พระพุทธเจ้าตรัสคุณของราคะในลักษณะที่เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในโลกียะที่ทำให้ปุถุชนเกิดความภาคภูมิใจ มีปิตินดีกับการได้เสพเสวยวัตถุทางกายและเมื่อพิจารณาถึงแก่นที่แท้จริงของการได้เสพเสวยทางกายแล้วหาได้เป็นคุณไม่ แต่กลับเป็นโทษมากกว่าคุณ

ในวิสุทธิมรรค⁴⁶ ได้แสดงสภาวะธรรมของบุคคลราคะจริตไว้ คือ มายา (เป็นคนเจ้าเล่ห์) สาถะย (เป็นคนโง่เขลา) มาน (เป็นคนถือตัว) ปาปิจตุตา (เป็นคนมีความปรารถนาลามก) มหิจตุตา (เป็นคนมักมาก) อสนุฏฐิตา (เป็นคนไม่สันโดษ) สิงค (เป็นคนเจ้าแง่เจ้าอง) จาปลย (เป็นคนโอ้อ่า)

ง. บทสรุปบุคคลราคะจริต

บุคคลราคะจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤติโน้มเอียงหรือเน้นหนักไปทางราคะ เป็นคนที่มีความภาคภูมิใจในการได้เสพเสวยทางกาย มีลักษณะเป็นคนเรียบร้อย รักสวยรักงาม เป็นคนมักยึดติดในวัตถุสิ่งของ เป็นคนละเมียดละไม เป็นคนเจ้าเล่ห์ เป็นคนโง่เขลา เป็นคนถือตัว เป็นคนมีปรารถนาลามก เป็นคนมักมาก เป็นคนไม่สันโดษ เป็นคนเจ้าแง่เจ้าอง เป็นคนโอ้อ่า เป็นต้น

บุคคลโทสะจริต

บุคคลโทสะจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤติโน้มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางโทสะ และประพฤติปฏิบัติไปตามอำนาจการบงโทสะกิเลส

อุปฺปสวชฺชิตฺติ โลกวชฺชวเสนปี วิปាកวชฺชวเสนปีติ ทฺวิหิปี วชฺเชหิ อุปฺปสวชฺชิตฺติ, อุปฺปโตสฺสิตฺติ อตุโถ ทนฺนุวิราคิตฺติ วิรชฺชมาโน ปเนส สณฺนิกั วิรชฺชิตฺติ น สิมฺม มุจฺจติ เตมสฺสิราโควีย จิริ อญฺพนฺนุติ คณฺนุวาปี นาคจฺจตฺติ ทนฺนุวิราคิ เทว ตินฺนิ ภวนฺนุตราณี อาคจฺจตฺติ ทนฺนุวิราคิฯ

⁴⁶ วิสุทธิ 1 / 56.

พระพุทธโฆษาจารย์กล่าวว่า วิธีบอกจริยานี้ไม่มีในพระบาลีและอรรถกถา ท่านจัดตามแนวมติของอาจารย์เท่านั้น อาจฉนกรรม ความหนาแห่งธาตุและโทษในร่างกาย ท่านจัดว่าเป็นเพียงแค่ข้อสังเกตเท่านั้น จะถือเป็นหลักเกณฑ์ไม่ได้ เพราะว่าหากเขาไม่ผลอดตัวก็อาจไม่ดำเนินไปตามที่ได้แสดงเอาไว้

ก. ความหมายของโทสะ

โทสะมีบทวิเคราะห์ว่า

สัตว์ทั้งหลายย่อมประทุษร้ายด้วยเจตสิกธรรมนั้น เหตุนั้น เจตสิกธรรมนั้นชื่อว่า โทสะ หรือ เจตสิก ธรรมโดยย่อประทุษร้ายเอง เหตุนั้นเจตสิกธรรมนั้นชื่อว่า โทสะ หรือ ธรรมชาตินั้นสักว่าประทุษร้ายเท่านั้น ชื่อว่าโทสะ⁴⁷

ในอภิธรรมได้กล่าวถึงสภาวะธรรมของโทสะไว้ว่า

ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยความคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักของเรา ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา หรือความอาฆาตเกิดขึ้นในฐานะอันมิใช่เหตุ จิตอาฆาต ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น ความเคือง ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน ความประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ความโกรธมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย ความ คิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความดุร้าย ความปากร้าย ความที่จิตไม่แช่มชื่น นี้เรียกว่า โทสะ⁴⁸

สภาวะธรรมที่ชื่อว่าโทสะนี้จะเป็นตัวผลักดันให้แสดงพฤติกรรมออกมาอย่างเด่นชัดในลักษณะที่เป็นไปในทางทำลาย ซึ่งมีผลลัพธ์คือก่อให้เกิดความเสียหายเดือดร้อน ทั้งแก่ตนเองและบุคคลอื่น

ข. ลักษณะของโทสะ

ในอรรถกถาฎฐสาลินีได้กล่าวถึงลักษณะของโทสะไว้ว่า

⁴⁷ วิสุทฺธิ 3 / 45.

ตตฺถ ทุสฺสฺสนฺติ เตนฺ สยํ วา ทุสฺสฺสติ ทุสฺสฺสนมตฺตเมว วา ตฺนฺตฺติ โทโส ฯ

⁴⁸ อภิ สํ 34 / 691 / 273

โทษมาก ด้วยอำนาจแห่งโทษที่เป็นวิปากวัชชะอย่างนี้ ผู้ที่ถูกโทษประทุษร้ายแล้ว ประพฤติผิดในมารดาบิดา เจตีย์ โภธิพฤกษ์และในบรรพชิตทั้งหลาย เขากล่าวขอโทษว่า ท่านทั้งหลายจงอภัยโทษแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด พร้อมด้วยคารขมาของเขา กรรมนั้นจะกลับเป็นปกติทันที⁵²

โทษของโทษะดังกล่าวมานี้ เมื่อบุคคลโทษจริตได้ประพฤติลงไปก็จะก่อให้เกิดผล คือ ทำให้จิตใจเกิดความร้อนลุ่ม เป็นที่ครหานินทาของบุคคลอื่นและหากกระทำอนันตริยกรรม ก็จะได้รับผลคือ ความเดือดร้อนและตกนรกเป็นต้น

ในวิสุทธิมรรคได้แสดงสภาวะธรรมของบุคคลโทษจริต คือ โภธ (โภธ) อุปทาน (ผูกโภธไว้) มกุข (ลบหลู่คุณท่าน) ปลาส (ยกตัวเทียมท่าน) อีสสา (ริษยา) มจฺฉริย (ตระหนี่) เป็นต้น

ง. สรุปบุคคลโทษจริต

บุคคลโทษจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤติโน้มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางโทษะ จะแสดงพฤติกรรมออกมาในลักษณะเป็นคนที่มึนสียมักก้าวร้าว โฝผาง มีอารมณ์จืดหงิด มือ การกระสับกระส่าย มักโกรธ ผูกอาฆาตพยาบาท ลบหลู่บุญผู้อื่น ชอบยกตนข่มท่าน มีความอิจฉาริษยา มีความตระหนี่เป็นต้น

บุคคลโมหจริต

บุคคลโมหจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤติโน้มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางโมหะ และปฏิบัติตนไปตามอำนาจของโมหกิเลส

ก. ความหมายของโมหะ

โมหะมีบทวิเคราะห์ว่า “ สภาพที่ชื่อว่า โมหะ เพราะอรรถว่า งมภายในอารมณ์ ได้แก่ ความไม่รู้ ”⁵³ ในอภิธรรมได้กล่าวถึงสภาวะธรรมของโมหะไว้ว่า

⁵² อจฺ อ 2 / 213

⁵³ สงฺคห ฎีกา 102

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ใน
 ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนที่เป็นอดีต ความไม่รู้ในส่วนที่เป็นอนาคต
 ความไม่รู้ทั้งในส่วนที่เป็นทั้งอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปัจจุสมุปปาทธรรมว่า
 เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้
 ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอา
 โดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การ
 ไม่กระทำให้ประจักษ์ ความมีปัญญาทรม ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความ
 หลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชชา โฆษะคืออวิชชา โยคะคืออวิชชา
 อนุสัยคืออวิชชา ปริยฐานคืออวิชชา ลิมคืออวิชชา อกุศลมูลคือ โมหะ มี
 ลักษณะเช่นว่านี้อันใด นี้เรียกว่า โมหะ⁵⁴

สภาวะธรรมของโมหะนี้ จะเป็นตัวผลักดันให้แสดงพฤติกรรมออกมาเป็นไปในลักษณะ
 มีอาการหลงไม่รู้จริงในสังขารมมีอริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปปาท อริยมรรค 8 เป็นต้น

ข. ลักษณะของโมหะ

ในอรรถกถาปรหมัตถที่ปนีได้กล่าวถึงลักษณะของโมหะว่า

โมหะนี้มีที่จิตมืดเป็นลักษณะหรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีการไม่แทงตลอดเป็นรศ
 หรือมีความปกปิดสภาพอารมณ์เป็นรศ มีการปฏิบัติหลงลืมเป็นอาการปรากฏ
 หรือมีความมืดมนเป็นอาการปรากฏ มีการไม่พิจารณาให้แยบคายเป็นปทัฏฐาน
 เป็นรากเหง้าแห่งอกุศลทั้งหลาย⁵⁵

ในอภิธัมมัตถวินิภาวินีกล่าวว่า “ โมหะนั้นมีความปิดบังสภาพของอารมณ์เป็น
 ลักษณะ ”⁵⁶ คือ มีการปิดบังสภาพความเป็นจริงของอารมณ์ที่มากกระทบทำให้ไม่เข้าถึงหรือรู้
 ความจริง

อารมมณเณ มุญหตีติ โมหโ อญญานนํ ฯ

⁵⁴ อภ. สํ 34 / 691 / 273 - 274

⁵⁵ อิติ อ. / 54

โส จิตตสุส อนุภาวลกฺขโณ อญฺญานลกฺขโณ วา, อสมฺปฏิเวธโร อารมฺมณสภาวะ
 ฉาทนโร วา, อสมฺมาปฏิปตฺติปจฺจุปฺปจฺจาโน อนุการปจฺจุปฺปจฺจาโน วา, อโยนิโสมนสิการปทฺวจฺจาโน,
 สพฺพากุสลานํ มฺลนฺติ ทฏฺจพฺโพ ฯ

⁵⁶ สงฺคณ. ฎีกา 102

ลักษณะของโมหะนี้ บุคคลโมหจริตจะแสดงพฤติกรรมออกมาในลักษณะมีอาการหลงลืม มีความมึตม่นไม่มีความรู้จริงในสิ่งที่กำลังกระทำอยู่ เพียงแต่ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมาขาดความคิดพิจารณาในสารัตถะที่ตนเองยึดถือปฏิบัติเพราะไม่มีปัญญารู้แจ้งในสิ่งนั้นๆ

ค. โทษของโมหะ

พระพุทธเจ้าทรงตรัสโทษโมหะว่า “พรหมณ์ คนหลงแลถูกโมหะครอบงำ มีจิตอย่างติดแน่น ย่อมประสพภัยเวรทั้งในปัจจุบันและภพหน้าและโดยนัยเป็นต้นว่า ความพินาศใดๆก็เกิดขึ้นด้วยธรรมเศร้าหมอง มีกามฉันทะเป็นต้น ความพินาศทั้งหมดนั้นมีโมหะเป็นเหตุ”⁵⁷ ในอรรถกถาในรตปุรณีได้กล่าวโทษของโมหะว่า โมหะนี้มีโทษ 2 ประการ และจัดว่ามีโทษมากกว่ากิเลสตัวอื่นๆทั้งหมด เมื่อบุคคลกระทำความผิดด้วยอำนาจโมหะ ต่อมาสำนึกได้และพยายามละการกระทำนั้นเสีย ผลของกรรมที่ทำไว้นั้นจะค่อยๆคลายไปว่า

โมหะชื่อว่า มีโทษมาก เพราะเหตุ 2 ประการ คือ คนที่หลงแล้วเพราะโมหะ จะประพฤตินิดในมารดา บิดา พระเจดีย์ โพธิพฤกษ์ และในบรรพชิต ย่อมได้รับการตีเตียนในทุกๆสถานที่ที่ตนไป โมหะมีโทษมากด้วยอำนาจแห่งโทษที่เป็นโลกวัชชะ เขาจะต้องเสวยผลในนรกตลอดกัป เพราะอนันตริยกรรมที่เขาทำไว้ด้วยอำนาจโมหะ โมหะมีโทษมาก แม้ด้วยอำนาจแห่งโทษที่เป็นวิปากวัชชะ ... เมื่อบุคคลทำกรรมด้วยโมหะ กรรมนั้นจะค่อยๆคลายเหมือนหนังหมีที่เขาฟอกอยู่ถึง 7 ครั้งก็ไม่ขาวฉนใด กรรมที่บุคคลทำด้วยโมหะก็ฉนั้นนั้น จะไม่คลายไปโดยเร็ว คือ จะค่อยๆคลายไป⁵⁸

โทษของโมหะดังกล่าวนี้ เมื่อบุคคลโมหจริตประพฤติดังไปจะก่อให้เกิดผล คือ ความมึตม่น สาละวณหมกมุ่นกับสิ่งที่ตนยึดถือ ประสบความทุกข์และเวียนวายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารอยู่รำไป

โส อารมมณสภาวะจกาทนลกฺขณเณ ฯ

⁵⁷ อิติ อ / 54

มูโหหฺน โช พุราหฺมณฺ โมเหณ อภิภูโต ปริยาทินฺนจิตฺโต ทิฏฺฐธฺมฺมิกมฺปิ ภายํ เวรํ ปสวติ, สมฺปฺรายิกมฺปิ ภายํ เวรํ ปสวตีติ ฯ อาทินา นเยน โย โภจฺจิ ธฺมฺมา กามจฺจนฺหาทิสฺสฺกิลฺเส ธฺมฺเมหิ นิพฺพตฺเตตฺตฺพุโ, อตฺถโต สพุโ โส โมเหเหตุโกติ ฯ โมเห อาทินวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ฯ

⁵⁸ อจฺ อ 2 / 213

ในวิสุทธิมรรคได้แสดงสภาวะธรรมของบุคคลโมหจริต คือ ถีนมิทฺฐ (ความหดหู่ เชื่องซึม) อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจ (ความฟุ้งซ่านเดือดร้อนใจ) วิจิกิฉฺชา (ความกังวลไม่แน่ใจ) อาทานคานิตา (ความถือผิด) ทฺพฺปฏินิสฺสคฺคิตา (ความถือมั่น)

ง. สรุปบุคคลโมหจริต

บุคคลโมหจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤติที่ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของโมหะ แสดงพฤติกรรมออกมาในลักษณะเป็นคนมีปัญญาน้อย มีความหลงมึตมนมัวเมา มีจิตใจที่สลดหดหู่ เชื่องซึม มีความลังเลใจ มีความฟุ้งซ่าน มีความถือมั่น เป็นคนมึตมัวเป็นต้น

บุคคลสัทธาจริต

บุคคลสัทธาจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤติโน้มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางศรัทธา (ความเชื่อ) และปฏิบัติตนไปตามความเชื่อ เช่น มีศรัทธาในพระรัตนตรัย เป็นต้น

ก. ความหมายของศรัทธา

ศรัทธา แปลว่า ความเชื่อ ความเลื่อมใส มีบทวิเคราะห์ว่า “ บุคคลทั้งหลาย ย่อมเชื่อด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า สัทธา อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นย่อมเชื่อเอง เหตุนั้นธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าสัทธา (แปลว่า ความเชื่อ) ”⁵⁹

ในอภิธรรมได้กล่าวถึงสภาวะธรรมของศรัทธาในชื่อว่าด้วยสัทธินทรีย์ว่า “ ความเชื่อ กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใส ศรัทธินทรีย์ ”⁶⁰ ในอรรถกถาอภัยภูสาลีนี้ กล่าวไว้ว่า

ธรรมที่ชื่อว่า ศรัทธา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้เชื่อหรือเชื่อเองหรือเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น ชื่อว่า ศรัทธา ศรัทธานั้น ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะว่าเป็นอธิบดี โดยครอบงำความไม่มีศรัทธา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครอง

⁵⁹ วิสุทธิ 3 / 38

สทฺทหนฺติ เอตฺตาย สยํ วา สทฺทหนฺติ สทฺทหนฺนํ สุตฺตเมว วา เอสาติ สทฺธา ฯ

⁶⁰ อภี สํ 34 / 27 / 11

ความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่น ในการน้อมใจเชื่อเป็นลักษณะ ... ศรัทธาเมื่อเกิดขึ้น ย่อมข่มนิวรณ์ทั้งหลาย ทำให้กิเลสสงบ ทำให้จิตผ่องใส ทำจิตให้ไม่ขุ่นมัว เหมือนแก้วมณีสำหรับทำให้น้ำใสสะอาดของพระเจ้าจักรพรรดิ ไสลงในน้ำแล้ว สามารถทำให้น้ำใส ทำให้โคลน สานทราย จอกแหวน เบือกตมสงบ (ตกตะกอน) ทำให้น้ำใสสะอาด ไม่ขุ่นมัวฉะนั้น⁶¹

สภาวะธรรมของศรัทธานี้ จะเป็นตัวผลักดันให้แสดงพฤติกรรมออกมาเป็นไปใน ลักษณะมีความเชื่อ ความเลื่อมใส ทำให้จิตใจสงบผ่องใสซึ่งเป็นบรรทัดฐานในการที่จะได้ บำเพ็ญกุศลกรรมอื่น ๆ ต่อไป

ข. ลักษณะของศรัทธา

ในอรรถกถาปรมาตฺตชยติกาอธิบายลักษณะของศรัทธาในกสิการทวาทศสูตรว่า

ศรัทธามีความเลื่อมใสพร้อมเป็นลักษณะหรือมีการหยั่งลงเป็นลักษณะ มีการแล่นไป เป็นรส มีการน้อมใจเชื่อเป็นปัจจุปัจจัยฐานหรือมีการไม่ขุ่นมัวเป็นปทัชฐาน มีโสตตา บัตติยังคะเป็นปทัชฐานหรือธรรมควรเชื่อเป็นปทัชฐาน เป็นความเลื่อมใสของจิต เหมือนความใสของวัตถุมีกระจกหรือพื้นน้ำเป็นต้น เป็นที่ผ่องใสของสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ดุจแก้วมณีอันยังน้ำให้ใส เป็นที่ผ่องใสของน้ำ ... และอุปมาศรัทธาว่า เป็นเหมือนเป็นการรวบรวมเสวียง เป็นเพื่อน เป็นทรัพย์อันประเสริฐ คนเราจะข้าม ใหลมาได้ก็ด้วยอาศัยศรัทธาและเป็นพีช ดังคำอุปมาว่า ... ในพีชเหล่านั้น พีชอัน เกิดแต่รากแห่งการไกลของพราหมณ์ย่อมทำกิจ 2 อย่าง คือ ขึ้นต่ำดำรงอยู่ด้วย ราก ขึ้นสูงออกหน่อ ฉันทิ ศรัทธาอันเป็นรากแห่งการไกลของพระพุทธเจ้า ขึ้น ต่ำดำรงอยู่ด้วยรากคือ ศีล ขึ้นสูงออกหน่อคือสมณะและวิปัสสนา⁶²

“บุคคลเกิดศรัทธาแล้ว ย่อมให้ทาน รักษาศีลและทำอุโบสถกรรม”⁶³

⁶¹ สจฺจคณิ อ / 168

⁶² สุตฺต อ 1 / 145

⁶³ สํ อ. 1 / 97

ลักษณะของศรัทธาดังกล่าวนี้นี้ บุคคลศรัทธาจริงจะแสดงพฤติกรรมออกมาในลักษณะ เป็นความเชื่อหรือมีลักษณะหยั่งลงในสิ่งที่ตนเชื่อ เช่น มีความเชื่อมั่นในพระปัญญาของพระพุทธเจ้า มีความเชื่อในเรื่องกรรมว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น

ค. อานิสงส์/โทษของศรัทธา

ศรัทธาในพุทธศาสนาจัดเป็นฝ่ายกุศลและเป็นบรรทัดฐานแห่งการกระทำกุศลกรรมอันนำไปสู่การได้บรรลุลุทธิธรรมในโอกาสต่อไป

1. อานิสงส์ของศรัทธา

พระพุทธเจ้าได้ตรัสอานิสงส์ของศรัทธา 5 ประการว่า

ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมได้รับอานิสงส์ 5 ประการ คือ สัตบุรุษผู้สงบในโลกทุกๆท่าน เมื่อจะอนุเคราะห์ใคร ย่อมอนุเคราะห์ผู้มีศรัทธาก่อน ไม่อนุเคราะห์ผู้ไม่มีศรัทธาก่อน เมื่อจะเข้าไปหา ย่อมเข้าไปหาผู้มีศรัทธาก่อน ไม่เข้าไปหาผู้ไม่มีศรัทธาก่อน เมื่อจะต้อนรับ ย่อมต้อนรับผู้มีศรัทธาก่อน ไม่ต้อนรับผู้ไม่มีศรัทธาก่อน เมื่อจะแสดงธรรม ย่อมแสดงธรรมแก่ผู้มีศรัทธาก่อน ไม่แสดงธรรมแก่ผู้ไม่มีศรัทธาก่อน กุลบุตรผู้มีศรัทธาเมื่อตายไปแล้ว ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ... เปรียบเหมือนต้นไทรใหญ่ที่ทางสี่แยก มีพื้นราบเรียบ ย่อมเป็นที่พึ่งของนกทั้งหลาย โดยรอบฉันทไค กุลบุตรผู้มีศรัทธาก็นั้นนั้น ย่อมเป็นที่พึ่งของชนเป็นอันมาก กล่าวคือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา⁶⁴

2. โทษของศรัทธา

ศรัทธานั้นเป็นฝ่ายกุศลมีแต่คุณไม่มีโทษ แต่พระพุทธเจ้าตรัสโทษของบุคคลผู้มีศรัทธามากเกินไปแต่ขาดปัญญาเป็นเครื่องกำกับ ทำให้เกิดความประมาทและเป็นหนทางแห่งความเสื่อมจากกุศลธรรมอื่นๆที่จะพึงได้ พระพุทธเจ้าตรัสโทษของบุคคลผู้มีความเลื่อมใสในภิกษุที่ปราศจากปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาว่ามีโทษ 5 ประการ คือ

⁶⁴ อจฺ ปญจก 22 / 38 / 45 - 46

บุคคลเลื่อมใสในภิกษุใด ภิกษุนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้สงฆ์ยกวัตร เขาคิดอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้รักเป็นที่ชอบใจของเรานี้ถูกสงฆ์ยกวัตรเสียแล้ว เขาจึงเป็นผู้ไม่มีความเลื่อมใสมากในภิกษุทั้งหลาย เมื่อไม่มีความเลื่อมใสมากในภิกษุทั้งหลายแล้ว จึงไม่คบหาภิกษุเหล่านี้ เมื่อไม่คบหาภิกษุเหล่านี้จึงไม่ฟังธรรม เมื่อไม่ฟังธรรม จึงเลื่อมจากธรรม นี่เป็นโทษข้อที่ 1

บุคคลเลื่อมใสในภิกษุใด ภิกษุนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้สงฆ์บังคับให้นั่งที่ท้ายสุดแห่งสงฆ์ เขาจึงคิดอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรานี้ถูกสงฆ์บังคับให้นั่งในที่ท้ายสุดแห่งสงฆ์เสียแล้ว เขาจึงเป็นผู้ไม่มีความเลื่อมใสมากในภิกษุทั้งหลาย ... จึงเลื่อมจากธรรม นี่เป็นโทษข้อที่ 2

บุคคลเลื่อมใสในภิกษุใด ภิกษุนั้นหลีกไปสู่ทิศอื่น เขาคิดอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรานี้หลีกไปสู่ทิศอื่นเสียแล้ว เขาจึงเป็นผู้ไม่มีความเลื่อมใสมากในภิกษุทั้งหลาย ... จึงเลื่อมจากธรรม นี่เป็นโทษข้อที่ 3

บุคคลเลื่อมใสในภิกษุใด ภิกษุนั้นลาสิกขา เขาคิดอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรานี้ลาสิกขาเสียแล้ว เขาจึงเป็นผู้ไม่มีความเลื่อมใสมากในภิกษุหลาย ... จึงเลื่อมจากธรรม นี่เป็นโทษข้อที่ 4

บุคคลเลื่อมใสในภิกษุใด ภิกษุนั้นมรณภาพไป เขาคิดอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรานี้มรณภาพแล้ว เขาจึงเป็นผู้ไม่มีความเลื่อมใสมากในภิกษุทั้งหลาย ... จึงเลื่อมจากธรรม นี่เป็นโทษข้อที่ 5⁶⁵

นอกจากนี้ บุคคลผู้มีความเชื่อเลื่อมใสมากเกินไปแต่มีปัญญาน้อย เขาก็อาจเชื่อในสิ่งที่ไม่ถูกต้องก็ได้ ดังในวิสุทธิมรรคได้กล่าวไว้ว่า บุคคลผู้มีศรัทธากล้า แต่ปัญญาอ่อนยอมเป็นผู้ที่เลื่อมใสในสิ่งที่ไม่น่าเลื่อมใสได้⁶⁶ และแสดงสภาวธรรมของบุคคลลัทธิจักริตไว้ คือ มุตตจาคตา (ความสละปล่อยวาง) อริยานิ ทสฺสนกามตา (ความใคร่พบพระอริยเจ้า) สทฺธมฺมํ โสตุกามตา (ความใคร่จะฟังธรรม) ปาโมชฺชพหุลตา (ความขึ้นบานในธรรม) อสฺสตา (ความไม่ใช่อวด) อมายาวิตตา (ความไม่มีมายา) ปสาทนิยฺสุ ฐฺวานฺสุ ปสาโท (ความเลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส)

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 299 - 300

⁶⁶ วิสุทธิ 1 / 164.

ง. สรุปบุคคลสัตถาจริต

บุคคลสัตถาจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤติโน้มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางศรัทธา แสดงพฤติกรรมออกมาในลักษณะเป็นคนมีจิตใจซื่อสัตย์ซื่อในธรรม มีความปรารถนอยากจะได้พบพระอริยเจ้าทั้งหลาย ปรารถนอยากจะได้ฟังธรรม อยากจะได้ถวายทานแก่ผู้มีศีล เป็นคนไม่โอ้อวด ไม่มีมายา มีความเลื่อมยงในพระรัตนตรัยเป็นต้น

บุคคลพุทธิจริต*

บุคคลพุทธิจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤติโน้มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางปัญญา กล่าวคือ ใช้ปัญญาเป็นหลักในการดำเนินชีวิต

ก. ความหมายของปัญญา

ปัญญามีบทวิเคราะห์ว่า ปชานาตีติ ปญญา ธรรมชาติที่ชื่อว่าปัญญาเพราะอรรถว่า รู้ทั่ว คือ รู้ทั่วถึงอริยสัจทั้งหลาย แต่ในอรรถกถากล่าวว่า ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่า ย่อมให้รู้ คือ ย่อมให้รู้อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในวิสุทธิมรรคกล่าวว่า “ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว คือ รู้โดยประการต่างๆซึ่งพิเศษกว่าอาการที่รู้จักและอาการที่รู้แจ้ง”⁶⁷

ในอัฐวรรคตัญญุสสุตตนิเทศ ได้แสดงเรื่องปัญญาที่เรียกว่า ธี ว่า

*ในพระไตรปิฎกเล่มที่ 29 / 727 / 436 และเล่มที่ 30 / 492 / 242 ใช้คำว่า ญาณจริต ในเล่มที่ 31 / 671 / 580 ใช้คำว่า ปัญญาจริต ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภาษาบาลีภาค 1 หน้า 27 - 29 ใช้คำว่า พุทธิจริต แต่ในเล่ม 2 หน้า 38 ใช้คำว่า ปัญญาจริต ผู้วิจัยขอเลือกใช้คำว่า ปัญญาในการอธิบายความหมายของพุทธิจริต เพราะเหตุว่า ในการวิเคราะห์เรื่องพุทธิจริตหรือญาณจริตนั้นใช้คำว่า ปัญญาเป็นส่วนใหญ่ ทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถาและคัมภีร์อื่นๆ ก็ได้อธิบายความหมายได้ตรงศัพท์มากกว่า

⁶⁷วิสุทธิ 3 / 1

เกญฺเญน ปญฺญาตี ปชานนฺเญน ปญฺญา ฯ กิมิทํ ปชานนํ นาม ฯ สญฺชานนวิชานนากการวิสิฏฺเฐจํ นานนุปกการโต ชานนํ ฯ

ปัญญาเรียกว่า ธี ได้แก่ ความรู้ ความรู้ทั่ว ความเลือกเฟ้น ความเลือกเฟ้นทั่ว ความเลือกเฟ้นธรรม ความกำหนดดี ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ความเป็นบัณฑิต ความเป็นผู้ฉลาด ความเป็นผู้มีปัญญารักษาตน ปัญญาเป็นเครื่องจำแนก ปัญญาเป็นเครื่องคิด ปัญญาเป็นเครื่องเข้าไปเห็น ปัญญาอันกว้างขวางดุจแผ่นดิน ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาอันนำไปรอบ ปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ลึกตัว ปัญญาเป็นเครื่องเจาะแทง ปัญญาเป็นเครื่องเห็นชัด ปัญญาเป็นใหญ่ ปัญญาเป็นกำลัง ปัญญาเป็นศัสตรา ปัญญาเพียงดังปราสาท ปัญญาอันสว่าง ปัญญาอันแจ่มแจ้ง ปัญญาอันรุ่งเรือง ปัญญาเป็นดังแก้ว ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม ความเห็นชอบ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยปัญญานั้น จึงชื่อว่า ธีรา⁶⁸

สภาวะธรรมของปัญญานี้จะเป็นตัวผลักดันให้แสดงพฤติกรรมออกมาและเน้นหนักไปในทางการใช้ความคิดพิจารณาไตร่ตรองและแยกแยะความผิดชอบชั่วดีและเลือกสรรเอาแต่ส่วนที่เป็นสาระดีที่สนับสนุนให้ได้กระทำความดียิ่งขึ้นไป

ข. ลักษณะของปัญญา

ในอรรถกถาสัทธัมมปิณฑิกาได้กล่าวถึงลักษณะของปัญญาไว้ว่า

ปัญญามีความสว่างเป็นลักษณะ มีความรู้ทั่วเป็นลักษณะ เหมือนไฟที่จุดขึ้นในเวลากลางคืนในเรื่องที่มีฝา 4 ด้าน ความมืดย่อมหายไป ความสว่างก็ปรากฏจันใด ปัญญาก็มีความสว่างเป็นลักษณะจันนั้น ชื่อว่า แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี เมื่อนบุคคลผู้มีปัญญานิ่งโดยบัลลังก์เดียว เหมือนโลกธาตุย่อมมีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน ... ปัญญาเปรียบเหมือนแพทย์ผู้ฉลาด ย่อมรู้โทษณะเป็นต้นว่า เป็นที่สัปปายะหรือไม่แก่ผู้ป่วย ปัญญาย่อมรู้ธรรมที่เป็นอกุศลและกุศลที่ควรเสพและไม่ควรเสพที่เลวประณีตที่ดำและขาว ... อีกนัยหนึ่ง ปัญญามีการบรรเทาตลอดตามสภาวะเป็นลักษณะหรือมีการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ ดุจการแทงตลอดของลูกธนูของผู้ฉลาด มีความสว่างเป็นรส ดุจประทีป มีความไม่ลุ่มหลงเป็นปัจจุปัจฐาน ดุจคนชานาญป่าไปป่า⁶⁹

ในมิลินทปัญหาก็ได้กล่าวถึงลักษณะของปัญญาว่า

⁶⁸ ฐ มหา 29 / 49 / 51

⁶⁹ นิท อ 1 / 152 - 153

มหाराช ปัญญามีการตัดเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง ปัญญามีการทำให้แจ้งเป็นลักษณะ ... พระนาคเสนได้แสดงลักษณะการเกิดขึ้นของปัญญา ... ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นก็กำจัดเครื่องทำความมืดคืออวิชชา ทำให้เกิดแสงสว่างคือวิชชา ทำให้เกิดแสงสว่างคือญาณ ทำให้อริยสังขปรากฏ ... ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นก็กำจัดความมืดคืออวิชชา ทำให้เกิดแสงสว่างคือวิชชา ทำให้เกิดแสงสว่างคือญาณ ทำให้อริยสังขปรากฏ⁷⁰

ส่วนปัญญามีการตัดเป็นลักษณะ พระนาคเสนแสดงอุปมาเหมือนการเกี่ยวข้าวด้วยเคียว คือ ตัดกิเลสอันมีอยู่ในใจด้วยปัญญา

ลักษณะของปัญญาดังกล่าวนี้นุคคลพุทธจริตจะแสดงพฤติกรรมออกมาในลักษณะทำให้เกิดความกระจ่างแจ้งในเรื่องที่บุคคลอื่นไม่รู้ไม่เข้าใจและวินิจฉัยปัญหาต่างๆด้วยความรอบคอบและรอบรู้ถูกต้องแม่นยำและเด็ดขาด

ค. อานิสงส์ของปัญญา

ปัญญามีอานิสงส์เป็นจำนวนมาก ในมิลินทปัญหาพระเจ้ามิลินทร์ตรัสถามพระนาคเสนว่าคนที่มีปัญญานั้นมีความหลงหรือไม่หลง พระนาคเสนเถระทูลว่า

มหाराช ผู้มีปัญญาหลงในบางสิ่งบางอย่าง ไม่หลงในบางสิ่งบางอย่าง ... คือ ...หลงในศิลปะที่ไม่ชานาญก็มี ในทิศที่ไม่เคยไปก็มี ในบัญญัติที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังก็มี ... และ ไม่หลงในสิ่งที่ตนรู้แล้วว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา⁷¹

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้สรุปอานิสงส์ของปัญญาไว้ 4 ประการ⁷² คือ นานากิเลสวิทุ์สน (กำจัดกิเลสต่างๆได้ คือ กำจัดกิเลสสังโยชน์ทั้งเบื้องต่ำมีสักกายทิฐิเป็นต้นและเบื้องสูงมีรูปราคะและอรูปราคะเป็นต้น) อริยผล รसानุกาเวน (คือ ได้เสวยรสแห่งอริยผล กล่าวคือเสวยผลแห่งอริยผลมีโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผลและอรหันตผล) นิโรธสมาปตติสมาปชฺชนสมตตดา (ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติ) และอาหุเนยฺยปภาวาทิสัทฺธิ (ความสำเร็จแห่งความเป็นผู้ทรงอริยคุณ มีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น) และได้แสดงสภาพ

⁷⁰ มิลินท 55

⁷¹ มิลินท. 59

⁷² วิสุทธิ 3 / 355 - 371

ธรรมของบุคคลพุทธิจริต คือ โสวรสุตตา (ความเป็นผู้ว่าง่าย) กลุยาณमितตตา (ความมีเพื่อนที่ดี) โภชนเมตตญุตตา (ความเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร) สติสมุชฌญ (มีสติและสัมปชัญญะ) ชาคริยานุโยค (การประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่) สัณเฑาะสุ ฐาเนสุ สัณเฑาะ (สังเวชในฐานะที่ควรสังเวช) สัณเฑาะสุ โยนิโส ปธานัง (เมื่อสังเวชแล้วทำความเพียรอย่างแยบคาย)

อานิสงส์ของปัญญาดังกล่าวนี้ เมื่อบุคคลพุทธิจริตประพฤติปฏิบัติไปตามสภาวะธรรมก็จะทำให้เกิดผลลัพธ์คือ ทำให้ดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความไม่ประมาทและได้บรรลุมรรคผลนิพพาน

ง. สรุปบุคคลพุทธิจริต

บุคคลพุทธิจริต คือ บุคคลผู้มีการดำเนินชีวิตในทางธรรมด้วยการเน้นหนักไปในการใช้ปัญญาไตร่ตรองจะแสดงพฤติกรรมออกมาในลักษณะเป็นคนมีความรอบรู้ในขั้นธำมณ อายตนะ ปฏิจจสมุบาท สติปัญญา สัมมปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ มรรค ผล นิพพาน หรือเป็นคนว่าง่าย ชอบคบหากัลยาณมิตร เป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ มักเกิดธรรมสังเวชเป็นต้น

บุคคลวิตกจริต

บุคคลวิตกจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤตินุ่มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางวิตก วิตกแบ่งออกเป็น 2 ประการ คือ

1. วิตกจริตฝ่ายอกุศล ได้แก่ ความตริกลงใจ (กามวิตก) ความตริกลงใจในความพยายาม (พยาบาทวิตก) และความตริกลงใจในความเบียดเบียน (วิหิงสาวิตก)
2. วิตกจริตฝ่ายกุศล ได้แก่ ความตริกลงใจในเนกขัมมะ (เนกขัมมวิตก) ความตริกลงใจในความไม่พยายาม (อพยาบาทวิตก) และความตริกลงใจในการไม่คิดเบียดเบียน (อวิหิงสาวิตก)

ก. ความหมายของวิตก

วิตกมีบทวิเคราะห์ว่า วิตกเกตตีติ วิตกโก วิตกกาณ วา วิตกโก ธรรมที่ชื่อว่า วิตกเพราะอรรถว่า ตริกลงใจ อีกอย่างหนึ่ง การตริกลงใจ คือ การจดอารมณ์ชื่อว่า วิตก วิตกนั้น

มีการยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ (อารมฺมณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขณ) ”⁷³ ในอรรถกถาปัญจสุทนีอธิบายว่า บทว่า ตกฺโก ความว่า ชื่อว่า ตักกะด้วยอำนาจความตริก ตักกะนั้นแหละเพิ่มอุปสรรค คือ วิ เข้าไปเรียกว่า วิตักกะ (คือ ความตริก) ความตริก นั้นนั่นแลชื่อว่า สังกัปะ ด้วยอำนาจความดำริ ”⁷⁴

ในบาลีนิเทศได้กล่าวถึงวิตกไว้ว่า “ ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิตกมีในสมัยนั้น ”⁷⁵

สภาวะธรรมของวิตกนี้ จะเป็นตัวผลักดันให้แสดงพฤติกรรมออกมาเป็นไปในลักษณะ ใช้ความคิดหรือการยั้งจิตให้จดจ่อแน่วแน่มุ่งอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง

ข. ลักษณะของวิตก

ในอรรถกถาปฐมสมันตปาสาทิกา ได้กล่าวถึงวิตกในฉานไว้ว่า “ วิตกนี้นั้นมีความ กดเฉพาะซึ่งจิตในอารมณ์เป็นลักษณะ มีการจดและจดโดยรอบเป็นรส ... วิตกนั้นอันนำมา ซึ่งจิตในอารมณ์เป็นปัจจุภูฏาน ”⁷⁶ ในอรรถกถาอัฐสาลินีกล่าวไว้ว่า

วิตกนี้นั้นมีการยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ (อารมฺมณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขณ) วิตกนี้นัยกจิตขึ้นในอารมณ์เหมือนอย่างว่า คนบางคนอาศัยญาติ

⁷³ สงฺคณี อ / 163

วิตกเกตฺติ วิตกโก, วิตกณํ วา วิตกโก, อุหนนฺติ วุตฺตํ โหติ สุวํ อามมฺณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขณ ๑

⁷⁴ อภ ๑ 4 / 94

ตฺกโกติอาทิสฺส ตกฺกนวเสน ตกฺโก เสว ๑ อุปสฺสเคน ๑ ปทํ วจฺจเมตฺวา วิตกโกติ วุตฺโต, เสว สกฺกปฺปนวเสน สกฺกปฺโป ๑

⁷⁵ อภี สํ 34 / 22 / 10

กตโม ตสฺมี สมเย วิตกโก โหติ โย ตสฺมี สมเย ตกฺโก วิตกโก สกฺกปฺโป อปฺปนา พุยฺปนนา เจตโส อภินิโรปนา สมฺมาสกฺกปฺโป อภํ ตสฺมี สมเย วิตกโก โหติ ๑

⁷⁶ วินย อ 1 / 157

สุวํ อามมฺณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขณ อาหนนฺปริยานนโรโส ๑ ... อามมฺณ จิตฺตสฺส อานยนฺปัจจุภูฏานโน ๑

หรือมิตรที่เป็นราชวัลลภ เข้าไปสู่พระราชมณเฑียรได้ฉันใด จิตก็อาศัยวิตกฉันนั้น เพราะฉะนั้น วิตกนั้น จึงกล่าวได้ว่าการยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ⁷⁷

ลักษณะของวิตกดังกล่าวนี้ เมื่อกล่าวถึงบุคคลวิตกจริตจะมีลักษณะเป็นคนชอบคิด หรือชอบตรึกซึ่งเป็นการกวดจิตให้คิดอยู่แต่อารมณ์นั้นๆ อย่างไม่ยอมปล่อยให้วาง

ค. โทษ / คุณของวิตก

วิตกนี้โดยสภาวะธรรมจัดเป็นฝ่ายกลางๆ คือ จะเป็นฝ่ายกุศลก็ได้ฝ่ายอกุศลก็ได้ขึ้นอยู่กับว่าตรึกหรือคิดถึงเรื่องอะไร ถ้าตรึกหรือคิดอยู่ในอารมณ์ฝ่ายอกุศลก็จะเกิดโทษ ถ้าตรึกหรือคิดอยู่ในอารมณ์อันเป็นฝ่ายกุศลก็จะเกิดประโยชน์และเป็นแนวทางแห่งการได้บรรลุมรรคผลนิพพาน

1. โทษของวิตก

ในอันธการสูตรพระพุทธเจ้าตรัสถึงโทษของอกุศลวิตกไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย อกุศลวิตก 3 ประการ นี้ การทำความมีดมน ไม่กระทำปัญญาจักขุ การทำความไม่รู้ ทำปัญญาให้ดับ เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน อกุศลวิตก 3 ประการ นั้นเป็นโฉน คือ กามวิตก ทำให้เกิดความมีดมน ไม่กระทำปัญญาจักขุ การทำความไม่รู้ ยังปัญญาให้ดับ เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้นไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน ... พยาบาทวิตก ... วิหิงสาวิตก ไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน⁷⁸

⁷⁷ สจฺจณฺเฑ ๒ / 163

สุวายํ อามมฺเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขณเณ โส หิ อารมฺมเณ จิตฺตํ อารโหเปติ ยถา หิ โภจํ ราชวสุทฺถํ ญาตี วา มิตฺตํ วา นิสฺสาย ราชเคณํ อารโหติ, เหวํ วิตฺกํ นิสฺสาย จิตฺตํ อารมฺมณํ อารโหติ ตสฺมา โส อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขณเณติ วุตฺโต ๙

⁷⁸ ชู อิติ 25 / 266 / 293 - 244

ตโยเม ภิกฺขเว อกุสลวิตฺกกา อนุทฺตรณา อจฺจุทฺตรณา อนุภาณทฺตรณา ปญฺญานาโรชิกา วิฆาตปฺกฺชิกา อนิพฺพานสํวตฺตนิโก กตเม ตโย กามวิตฺกโก ภิกฺขเว อนุทฺตรโณ อจฺจุทฺตรโณ อนุภาณทฺตรโณ ปญฺญานาโรชิกโก วิฆาตปฺกฺชิกโก อนิพฺพานสํวตฺตนิโก ๙ พยาบาทวิตฺกโก วิหิงสาวิตฺกโก อนิพฺพานสํวตฺตนิโก ๙

ในอรรถกถาปรมัตถทีปนีได้กล่าวโทษของอกุศลวิตกว่า อกุศลวิตกทั้ง 3 ประการนี้ ทำให้เกิดความมึดมน คือ ทำให้มองไม่เห็นสัจธรรมตามความเป็นจริง ไม่ก่อให้เกิดปัญญาจักขุ กระทำความรู้ ทำให้ปัญญาดับ คือ ทำให้ปัญญากัมมสกตาศาปัญญา ฉานปัญญาและวิปัสสนาปัญญาไม่ให้เกิดมีขึ้น เป็นไปเพื่อก่อให้เกิดความคับแค้นเพราะเป็นฝ่ายวิฆาตะ กล่าวคือทุกข์ ซึ่งให้ผลที่ไม่น่าปรารถนาและไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน

2. คุณของวิตก

ในวิตกกถาสูตพระพุทธเจ้าตรัสถึงคุณของวิตกไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย วิตก 2 ประการ คือ เหมวิตก วิเวกวิตกของตถาคตย่อมเป็นไปเนื่องๆ ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตมีความไม่เบียดเบียนเป็นที่ยินดี ยินดีอยู่ด้วยความไม่เบียดเบียน ... เราจะไม่เบียดเบียนสัตว์ต่างๆผู้สะดุ้งหรือผู้มั่นคงให้ได้รับความลำบากด้วยการกระทำอย่างนี้ ...⁷⁹

พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้ตรีกในอริยสัจ 4 ว่า

เมื่อเธอจะตรีกพึงตรีกว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ... เพราะ ... เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ความดับ ความสงบ ความรู้ยิ่ง ความตรัสรู้และพระนิพพาน⁸⁰

ในวิตกกถาสูตพระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงคุณของวิตกที่เป็นฝ่ายกุศลไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 3 ประการ อันภิกษุพึงให้เจริญ ... คือ เนกขัมมวิตก อันภิกษุพึงให้เจริญเพื่อละกามวิตก อภัยบาทวิตกอันภิกษุพึงให้เจริญเพื่อละพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตกอันภิกษุพึงให้เจริญเพื่อละวิหิงสาวิตก⁸¹

โทษของอกุศลวิตกและคุณของกุศลวิตกดังกล่าวมานี้ เมื่อบุคคลวิตกจริตตรีกในฝ่ายอกุศลวิตกจะก่อให้เกิดความมึดมนไม่ก่อให้เกิดปัญญาและไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน หากตรีก

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 524

⁸⁰ ส. มหา 19 / 1660 / 523 - 524.

⁸¹ อจ. ฅก 22 / 380 / 496 - 497.

หรือคิดในฝ่ายกุศลจะทำให้เกิดความสงบจากกามและเป็นหนทางแห่งการที่จะได้บรรลุมรรคผลนิพพาน

ในวิสุทธิมรรคได้แสดงสภาวะธรรมของบุคคลวิตกจริต คือ ภัสสพหุลตา (ความเป็นคนพูดมาก) คณารามตา (ความเป็นคนชอบมัวเมา) กุสลานุโยค อรติ (หน่ายในการทำกุศล) อนวภูริตทิจจุตา (ความเป็นคนจับจด) รตติธูมาเยนา (กลางคืนบังหวนคว้น คือ คิดวางแผนการณต่างๆ) ทิวาปชชุลนา (กลางวันไม่ลุกขึ้นเป็นเปลว คือ ไม่ทำตามในสิ่งที่คิดไว้) นุราหุรี ธาวนา (พลุกพล่าน)

ง. สรุปบุคคลวิตกจริต

บุคคลวิตกจริต คือ บุคคลผู้มีความประพฤติโน้มเอียงหรือเน้นหนักไปในทางการคิดหรือการตรึกในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะแสดงพฤติกรรมออกมาในลักษณะ 2 ประการ คือ

1. วิตกฝ่ายอกุศล

บุคคลวิตกจริตที่ตรึกไปในฝ่ายอกุศลจะเป็นคนชอบคลุกคลีกับหมู่คณะ เป็นคนมักพูดมาก เป็นคนจับจด ชอบคิดวางแผนการณต่าง ๆ นานาแต่ไม่ค่อยได้ทำตามวางแผนการณที่วางไว้ เบื่อหน่ายในการบำเพ็ญกุศลเป็นต้น

2. วิตกฝ่ายกุศล

บุคคลวิตกจริตที่ตรึกไปในฝ่ายกุศลจะเป็นคนที่เบื่อหน่ายในกาม เป็นคนไม่มีความพยายาม ไม่มีความคิดเบียดเบียนใคร เป็นคนสงบเสถียร ไม่ชอบคลุกคลีกับหมู่คณะเป็นต้น

หลักเกณฑ์การแบ่งจริต

จากการศึกษาวิเคราะห์ทฤษฎีจริต 6 ดังกล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยพบว่าแนวคิดเรื่องจริตนี้สามารถจัดแบ่งจริตของบุคคลออกเป็น 3 ลักษณะ คือ

1. จริตฝ่ายอกุศล

2. จริตฝ่ายกุศล

3. จริตที่เป็นฝ่ายกลางๆ

1. จริตฝ่ายอกุศล

จริตที่เป็นฝ่ายอกุศลอันมีกิเลสเป็นพื้นฐาน คือ ราคจริต โทสจริต โมหะจริต ซึ่งมีอกุศลมูล 3 ประการ คือ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นพื้นฐาน อกุศลมูลนี้เป็นสิ่งที่มีอิทธิพลสำคัญที่สุดในการกำหนดให้แสดงพฤติกรรมออกมาเป็นไปในทางที่ไม่ดี ทำให้จิตเกิดความเศร้าหมอง ดังที่พุทธพจน์ว่า “ ภิกษุทั้งหลาย จิต (เดิม) นี้เป็นจิตประภัสสร แต่จิตนี้เศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสทั้งหลายเข้ามาครอบงำ ”⁸² ทำให้เกิดบิดเบือนจากภาวะที่เป็นจริงและเป็นพื้นฐานแห่งกิเลสทั้งปวง ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย มูลเหตุแห่งอกุศล 3 ประการนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย มูลเหตุ 3 ประการ คืออะไร คือ โลภะ ... โทสะ ... โมหะเป็นมูลเหตุแห่งความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกรรมทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย กรรมที่บุคคลทำด้วยโลภะ ... โทสะ ... โมหะ เกิดแต่โลภะ ... โทสะ ... โมหะ มีโลภะ ... โทสะ ... โมหะเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรม (กรรมสมุทัย) กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความดับแห่งกรรม (กรรมนิโรธ)⁸³

จริตทั้ง 3 ประเภทนี้จัดเป็นฝ่ายอกุศลเพราะมีอกุศลมูลคือ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นพื้นฐานและเป็นตัวผลักดันให้แสดงบทบาทออกมาทางด้านพฤติกรรม ทำให้เกิดผลเป็นความทุกข์และไม่สามารถที่จะบรรลุธรรมมรรคผลนิพพานได้

2. จริตเป็นฝ่ายกุศล

จริตที่เป็นฝ่ายกุศลอันมีคุณธรรมเป็นพื้นฐาน คือ สัทธาจริต พุทธิจริต จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า สัทธาจริตกับพุทธิจริตจัดเป็นฝ่ายกุศลธรรมเพราะว่า “ ศรัทธาเป็นมูลเหตุ

⁸² องฺ เอก 20 / 50 / 11

ปกฺสุตรมัทฺติ ภิกฺขเว จิตฺตํ ตณฺเฑ โช อาคณฺตุเกหิ อุปฺภุกฺกิลเสหิ อุปฺภุกฺกิลฺลิจฺจํ ฯ

⁸³ องฺ ติก 20 / 551 / 338

แห่งกุศลธรรมทั้งปวง”⁸⁴ และ “ปัญญาเป็นหัวหน้าแห่งกุศลธรรมทั้งปวง”⁸⁵ ในอภิมมัตถสังคหได้จัดศรัทธา พุทธิ (ปัญญาในทฤษฎี) เป็นฝ่ายกุศลโดยจัดศรัทธาไว้ในกลุ่มโสภณสาธารณเจตสิกและจัดปัญญาเอาไว้เป็นโสภณ⁸⁶

จริตทั้ง 2 ประเภทนี้จัดเป็นฝ่ายกุศลเพราะมีคุณธรรมเป็นพื้นฐาน กล่าวคือ มีศรัทธาเป็นพื้นฐานและมีปัญญาเป็นยอดแห่งคุณธรรมทั้งปวง สภาวธรรมทั้ง 2 ประการนี้จะเป็นตัวผลักดันให้แสดงบทบาทออกมาทางด้านพฤติกรรม ทำให้เกิดผลเป็นความสงบและเป็นบรรทัดฐานที่จะทำให้ได้บรรลุธรรมมรรคผลนิพพาน

3 จริตที่เป็นฝ่ายกลางๆ

จริตที่จัดเป็นฝ่ายกลางๆ คือ เป็นสภาวธรรมที่มีลักษณะเป็นกลางๆ กล่าวคือ การคิดหรือตรึกถึงอารมณ์ที่เป็นไปด้วยอำนาจกุศลหรืออกุศลมี 2 ประการ คือ

1. กุศลวิตก มี 3 ประการ คือ เนกขัมมวิตก (การคิดหรือตรึกออกจากกาม) อพยบาทวิตก (การคิดหรือตรึกในความไม่พยายบาท) อวิหิงสาวิตก (การคิดหรือตรึกในความไม่เบียดเบียน)

2. อกุศลวิตก มี 3 คือ กามวิตก (การคิดหรือตรึกในกาม) พยบาทวิตก (การคิดหรือตรึกในความพยายบาท) วิหิงสาวิตก (การคิดหรือตรึกในความเบียดเบียน)

ในอภิมมัตถสังคหจัดวิตกไว้ในกลุ่มปกิณณกะ⁸⁷ วิตกเจตสิกนี้ประกอบด้วยจิตที่เข้าไปทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล⁸⁸ วิตกจริตเมื่อพิจารณาตามสภาวธรรมและพฤติกรรมที่แสดงออกมามีสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ตามที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น คือ

⁸⁴ สํ อ 1 / 238

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 239

⁸⁶ สจฺจน 7

ศุทฺธา โสภณสาธารณานํ นาม ฯ ปญฺเญนุทฺริเยน โสภณนํติ เวทิตพฺพา ฯ

⁸⁷ สจฺจน 8

วิตกโก . . . ปกิณณกา นาม ฯ

⁸⁸ พระสังฆมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกา (กรุงเทพฯ ญันตีพับลิเคชั่น, 2526), หน้า

1. จริตที่จัดเป็นฝ่ายกุศล คือ สัทธาจริต พุทธิจริต วิตกจริต
2. จริตที่จัดเป็นฝ่ายอกุศล คือ ราคะจริต โทสะจริต โมหะจริต วิตกจริต

การสังเกตจริตของบุคคล

การที่จะรู้ว่าบุคคลใดเป็นคนจริตใดนั้น บุคคลนั้นต้องเป็นผู้ที่ได้บรรลुวิชา 3 * หรือ อภิญญา 6 ** จากหลักฐานที่มีปรากฏว่า พระพุทธเจ้าทรงมีทศพลญาณและทรงใช้อินทรีย์ปโรปริยัติญาณและอาสยานุสยญาณในการตรวจดูอุปนิสัยของสัตว์โลก หากบุคคลนั้นไม่ได้บรรลุวิชา 3 และอภิญญา 6 พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงวิธีสังเกตบุคคลด้วยการตรวจสอบพฤติกรรมจากการที่อยู่ร่วมกันว่า “ เพราะการอยู่ร่วมกันจึงรู้ว่า ผู้นี้มีความปรารถนาลามกมักโกรธ มักลบหลู่ หัวดี้อ ตีตัวเสมอ ริษยา ตระหนี่ ใ้อวด ... ”⁸⁹ และตรัสไว้ในฐานะสูตรว่า

ศีลพึงรู้ได้ด้วยการอยู่ร่วมกัน ก็ศีลนั้นจะพึงรู้ได้โดยใช้เวลานานไม่ใช่ใช้เวลาระยะอันสั้น ผู้มีความใส่ใจพิจารณาจึงจะรู้ ผู้ไม่ใส่ใจพิจารณาน่ารู้ไม่ ผู้มีปัญญาจึงจะรู้ได้ ผู้มีปัญญาน่ารู้ไม่ ความสะอาดพึงรู้ได้ด้วยการงาน ... กำลังใจพึงรู้ได้ในคราวมีอันตราย ปัญญาพึงรู้ได้ด้วยการสนทนา ก็ปัญญานั้นจะพึงรู้ได้โดยใช้

* วิชา 3 คือ ความรู้แจ้งหรือความรู้วิเศษ

1. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณกำหนดรู้การระลึกชาติได้
2. จุตูปปาตญาณ ญาณที่กำหนดรู้การจุติและเกิดของสัตว์ทั้งหลาย
3. อาสวักขยญาณ ญาณที่กำหนดรู้การสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งปวง (องุ ทสก 24 / 102 / 225)

** อภิญญา 6 คือ ความรู้อยิ่ง

1. อิทธิวิธี ความรู้เรื่องการแสดงฤทธิ์ได้
2. ทิพโอสถ ความรู้เรื่องการทำให้มีฤทธิ์
3. เจโตปริยญาณ ความรู้เรื่องการกำหนดใจของผู้อื่น
4. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความรู้เรื่องการระลึกชาติได้
5. ทิพพจักขุ ความรู้เรื่องการมีตาทิพย์
6. อาสวักขยญาณ ความรู้เรื่องการทำให้อาสวะทั้งปวงสิ้นไป (องุ จก 22 / 273 / 311)

⁸⁹ องุ อฎจก 23 / 100 / 173

ส้วาสาย วิชาเนถ

ปาปิจนโกธโน อิติ

มกุชชี ฌมูกิ ปลาสี ๑

อิสสุกึ มจจวี สโจ

เวลานานไม่ใช่ใช้เวลาระยะอันสั้น ผู้มีความใส่ใจพิจารณาจึงจะรู้ ผู้ไม่ใส่ใจพิจารณา หารู้ไม่ว่า ผู้มีปัญญาจึงจะรู้ได้ ผู้มีปัญญาทราบดีว่า...⁹⁰

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงวิธีการสังเกตจริตของบุคคลไว้ว่า

อาจารย์ผู้ได้เจโตปริยญาณตรวจดูวาระจิตของอันเตวาสิกแล้วจึงมอบกรรมฐานหากว่าไม่ได้เจโตปริยญาณให้สอบถามบุคคลนั้นว่าเป็นคนจริตอะไร ธรรมเหล่าไหนเป็นไปมากแก่เธอ เมื่อเธอมนสิการกรรมฐานข้อไหนจึงมีความสุข จิตของเธอโน้มไปใน กรรมฐานข้อไหน⁹¹

นอกจากนี้ในวิสุทธิมรรคยังได้แสดงวิธีการสังเกตจริตของบุคคลต่าง ๆ ไว้อีก 5 ประการ คือ จากการแสดงออกมาของอิริยาบถ 4 (คือ การยืน การเดิน การนั่งและการนอน) จากการทำงาน จากการบริโภคอาหาร จากการมีปฏิภิกิริยาภายนอกมีการหรือทรศนะในเรื่องรูป รส กลิ่น เสียงเป็นต้น จากการธรรมประวัติ (คือ กิเลสและมโนธรรมในใจ) และกล่าวถึงสิ่งที่เป็นสัปายะแก่บุคคลแต่ละจริต เพื่อป้องกันไม่ให้สภาวะธรรมฝ่ายอกุศลเกิดกำเริบขึ้น เมื่อได้พบเห็นหรือรับรู้สิ่งที่เป็นปฏิภิกษ์ต่อจริตของตน ๆ

จากทฤษฎีจิตดังกล่าวมาข้างต้น เป็นการยากที่จะรู้และเข้าใจถึงความแตกต่างทางด้านความประพฤติและพฤติกรรมของบุคคลแต่ละคนได้ มีเพียงเฉพาะพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้นที่ทรงทราบความเป็นมาและความเป็นไปแห่งสัตว์ทั้งหลาย การสั่งสมกุศลอกุศลของแต่ละบุคคลนั้นเป็นเรื่องละเอียดอ่อนและสลับซับซ้อนยากที่จะกำหนดลงไปได้ว่า บุคคลนี้เป็นจิตนั้นๆ เพราะว่าการให้ผลของกรรมเป็นเรื่องอจินไตย⁹² ในอรรถกถาอธิบายว่า “ วิบากกรรมทั้งหลาย เช่น กรรมที่จะพึงให้ผลในชาตินี้เป็นต้น ”⁹³ ไม่ควรคิด

⁹⁰ อจ จตฺกถ 21 / 192 / 254

⁹¹ วิสุทฺธิ 1 / 148

⁹² อจ จตฺกถ 21 / 77 / 104

อจินไตยมี 4 อย่าง คือ พุทธวิสัย ญาณวิสัย กรรมวิบากและโลกจินตวิสัย บุคคลไม่ควรคิดเพราะถ้าคิดแล้วก็ไม่อาจเข้าถึงกระแสแห่งความละเอียดและลึกซึ้งในสิ่งเหล่านี้ได้ จะทำให้ผู้คิดเป็นบ้าก่อนที่จะเข้าใจในเรื่องเหล่านี้

⁹³ อจ อ 2 / 360

กมุทวิปาโกติ ทิฏฐจรมมเวทนียาทินิ กมฺมานิ วิปาโก ฯ

สรุปจิตตามแนวคิดพุทธศาสนาเถรวาท

ผู้วิจัยขอสรุปว่า ทฤษฎีจิตเป็นทฤษฎีที่มีแนวคิดมองจากตัวผลไปหาเหตุ กล่าวคือ เริ่มต้นด้วยสภาพที่เป็นผลหรือวิบากที่ทำให้บุคคลมีความประพฤติที่แตกต่างกันแล้วสืบสาวเข้าไปหาเหตุ คือ กิเลส และคุณสมบัติเฉพาะของบุคคล เช่น มีศรัทธา มีความคิด มีปัญญา เป็นต้น ตามที่ได้สังเคราะห์มาทั้งในอดีตชาติและปัจจุบัน

ดังนั้น จิตจึงเป็นผลและเป็นเหตุแห่งการแสดงบทบาทหรือศักยภาพของสภาวะธรรมที่บันทึกเอาไว้ในใจ ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงตรัสว่า

คนเราจะทำอะไรจะพูดดีหรือเสียก็เพราะใจ ถ้าฟังกายเหมือนรูปหุ่น ใจเหมือนคนชัก รูปหุ่นจะกระดิกพลิกแพลงไปทำอะไรก็สอใจของคนชักฉันใด อាកารทางกายและทางวาจาจะเป็นไปอย่างไรก็สออาการทางใจฉันนั้น⁹⁴

สภาวะธรรมที่นอนเนื่องอยู่ในกมลสันดานแสดงบทบาทอย่างไรหรือมีสภาวะธรรมตัวแสดงบทบาทโดดเด่นชัดกว่าสภาวะธรรมตัวอื่น ก็แสดงออกมาเป็นรูปธรรมในเชิงพฤติกรรมที่ปรากฏออกมา สภาวะธรรมหรือเจตสิกธรรมนี้เป็นสิ่งที่สามารถแก้ไขปรับปรุงได้

ทฤษฎีจิตนี้เป็นแนวคิดการจำแนกบุคคลตามการตรวจดูสัตว์โลกของพระพุทธเจ้า ดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า สัตว์ทั้งหลายมีฐลีในดวงตาน้อยก็มี มีฐลีในดวงตามากก็มี มีอินทรีย์แก่กล้าก็มี มีอินทรีย์อ่อนก็มี เป็นต้น ซึ่งเป็นการจำแนกบุคคลจำกัดอยู่เฉพาะเพียงแค่นุถุชน คือ บุคคลผู้ยังมีกิเลสอยู่ยังไม่ได้บรรลุขั้นสูงสุดในพุทธศาสนา การที่บุคคลได้รับกรรมฐานอันเป็นเหมาะสมกับจิตของตน จะทำให้ปฏิบัติธรรมได้ผลและรวดเร็ว กล่าวคือ ได้บรรลุธรรม

⁹⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมถกัมมัฏฐาน (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 1